

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній рівень – магістр

на тему: «Хасидизм на шпальтах єврейської російськомовної преси Одеси
(1860-ті – 1870-ті рр.)»

Виконала: студентка 2-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Освітньо-наукової програми «Юдаїка»

Громік Галина Олександрівна

Наукові керівники:

Малахова Катерина Вікторівна, кандидатка філософських наук

Шандра Валентина Степанівна, докторка історичних наук, професорка

Рецензент:

Кулинич Олександра Іванівна, кандидатка історичних наук, доцентка

Магістерська робота

захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

“ _____ ” _____ 2025

Київ – 2025

Декларація
академічної доброчесності
студентки НаУКМА

Я, Громік Галина Олександрівна, студентка 2 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія», ОНП: «Історія (Юдаїка)», адреса електронної пошти: h.hromik@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною магістерська робота на тему «Хасидизм на шпальтах єврейської російськомовної преси Одеси (1860-ті – 1870-ті рр.)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1- 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Підпис

АНОТАЦІЯ

магістерської роботи

Тема: «Хасидизм на шпальтах єврейської російськомовної преси Одеси (1860-ті – 1870-ті рр.)»

Автор: студентка 2-го р. н. другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія (Юдаїка)» Громік Галина Олександрівна

Наукові керівники: Малахова К.В., Шандра В.С.

Захищена: " ____ " _____ 2025 р.

Короткий зміст роботи:

Магістерська робота присвячена проблемі висвітлення хасидизму на шпальтах єврейської російськомовної преси Одеси у період 1860-х – 1870-х рр. На аналізі дискурсу матеріалів періодичних джерел окреслено контекст існування хасидизму в Російській імперії середини ХІХ ст., його вплив на суспільне життя єврейської громади. В роботі на основі критичного методу оцінки джерел розглянуто роль одеської єврейської російськомовної преси у зверненні уваги держави і суспільства на безправне становище єврейства в імперії Романових. Встановлено внесок преси у висвітлення хасидизму як соціального явища.

В результаті дослідження виявлено яким чином змінювалось висвітлення хасидської тематики та еволюція сприйняття хасидизму суспільством і державою, окреслено особливості одеського періоду єврейської російськомовної преси.

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Теоретичні основи дослідження	7
1.1. Історіографічне вивчення проблеми.....	7
1.2. Огляд джерельної бази.....	18
1.3. Теоретико-методологічні основи.....	24
Розділ 2. Хасидизм як соціоетнічна релігійна течія	26
2.1. Виникнення, географія поширення, ідеї та практики.....	26
2.2. Поява хасидизму на українських теренах Російської імперії.....	32
2.3. Протистояння Гаскали хасидизму.....	34
2.4. Ставлення імперської влади до хасидизму.....	36
Розділ 3. Хасидизм на шпальтах єврейської російськомовної преси	44
3.1. Зародження преси та формування персонального складу редакцій...	45
3.2. Критика цадикизму та хасидського способу життя.....	55
3.3. Полеміка навколо державної освіти.....	64
3.4. Спроби осмислення хасидизму.....	69
Висновки	76
Список джерел і літератури	81

ВСТУП

Вивчення народів, що складають етнічне різноманіття України, на сьогодні є актуальною і затребуваною темою. Особливу увагу посідає єврейська тематика, яка за радянських часів здебільшого замовчувалась. Інтерес дослідників до юдаїки з відкриттям архівів зростає щороку, розширюючи базу для нових наукових розробок. Особливої актуальності останніми роками набула тема єврейства на українських землях, яке за різних часів перебувало під владою інших держав. Адже без комплексного дослідження процесів, що відбувалися серед національних меншин, неможливо укласти загальну картину історичного минулого багатонаціональної України.

Актуальність нашої роботи «Хасидизм на шпальтах єврейської російськомовної преси Одеси (1860-ті - 1870-ті рр.)» обумовлена її недостатнім вивченням, зокрема, попередні дослідження стосувались аналізу історії всієї єврейської преси, яка виходила багатьма мовами, і мали узагальнюючий характер. В сучасній історіографії відсутні дослідження хасидської тематики на шпальтах єврейських російськомовних видань. Новизна роботи полягає у розгляді зазначеної тематики в український видавничий період, у доповненні існуючих досліджень єврейської російськомовної преси, ініціаторами якої виступили представники єврейської інтелігенції українського походження. Щодо теми хасидизму на шпальтах єврейських газет, то фрагментарні згадки присутні в контексті інших наукових досліджень, проте вони не вичерпують нашу тему.

Таким чином, можна констатувати про відсутність комплексного вивчення хасидської проблематики на шпальтах єврейської російськомовної преси одеського періоду в Російській імперії. Наше дослідження покликане висвітлити ті сторони хасидизму, про які йшлося на сторінках одеської преси.

Предмет дослідження – хасидська тематика в публікаціях видань «Рассвет», «Сіон», «День».

Об'єкт дослідження – єврейські періодичні видання «Рассвет», «Сіон», «День» (1860-71pp.), які започаткували українську епоху єврейської російськомовної преси.

Мета дослідження полягає у визначенні ролі одеської єврейської російськомовної преси для звернення уваги держави і суспільства на безправне становище єврейського етносу в Російській імперії.

Для реалізації мети необхідно вирішити такі завдання:

- визначити стан наукової розробки зазначеної теми та проаналізувати наявність історичних джерел для її дослідження;
- проаналізувати потенціал одеської єврейської російськомовної преси, її внесок у висвітлення хасидизму як соціального явища;
- описати особливості одеського періоду, визначити мотивацію піднятих пресою проблем;

Хронологічні межі дослідження зумовлені часом виходу в Одесі у середині ХІХ ст. видань «Рассвет», «Сіон», «День». Нижньою межею є 1860 рік – час заснування єврейської російськомовної преси. Верхня межа – 1871 рік, коли припинилося видання «Дня».

Географічні межі дослідження визначені територіальним розташуванням видавництва газет та Правобережною Україною як місцем поширення хасидизму.

В основу методологічної бази покладено – дискурс-аналіз, критичний метод оцінки джерел. Застосовано також такі методи: періодизації, порівняльно-історичний, зіставлення, історико-географічний, біографічний.

Дослідження складається з трьох розділів, висновків, списку джерел і літератури. В першому розділі викладено теоретичні основи дослідження, визначено стан історіографічного дослідження проблеми, представлено огляд джерельної бази та з'ясовано теоретико-методологічні основи. Другий розділ висвітлює історію виникнення, ідеї та практики хасидизму, його появу на українських теренах Російської імперії, протистояння Гаскали хасидизму, ставлення до нього імперської влади. У третьому розділі досліджено зародження єврейської російськомовної преси, формування персонального складу редакцій, висвітлено проблематику хасидської тематики на шпальтах досліджуваної преси: критика цадикізму та хасидського способу життя, полеміка навколо державної освіти, спроби осмислення хасидизму.

Ключові слова: хасидизм, цадикізм, єврейська періодика, Гаскала, єврейська освіта.

Розділ 1. Теоретичні основи дослідження

1.1. Історіографічне вивчення проблеми

Історія східноєвропейського хасидизму вивчалась від середини XVIII ст. до сьогодення. Першими спробами описати хасидський рух, засади його вчення та притаманні йому практики слід вважати твори авторів єврейського Просвітництва (Гаскала). Одним з перших просвітницьких відгуків на хасидизм є фрагмент в «Автобіографії» (1791) видатного діяча Гаскали Соломона Маймона про хасидський побут, який він спостерігав під час візиту до двору Магіда Дов Бера з Межирича. Маймон виділив негативну та позитивну сторони хасидизму, залишаючись вірним духу Гаскали. Він вважав, що хасидизм перебуває на шляху до зникнення, а Баал Шем Тов – шарлатан і його діяльність як цадика – це набір хитрощів¹.

Маскілім (прихильники Гаскали) вважали, що іудаїзм має бути переосмисленим. І якщо у Німеччині, де було засновано рух (засновником вважається німецький єврейський філософ Моше Мендельсон (1729-1786), Гаскала зосередилася на перекладах класики німецькою мовою, то в українських землях, зокрема, в Галичині – на боротьбі з хасидами. І це була справжня інтелектуальна війна². Суттєвою частиною ідеології галицької Гаскали був спротив поширенню хасидського руху, звільнення іудаїзму від марновірства. Один з найвідоміших авторів доби Галицької Гаскали, який присвятив свої праці полеміці з хасидизмом, був Йосеф Перл, уродженець Тернополя. Його найбільш відомий рукопис – від 1816 року – «Über das Wesen der Sekte Chassidim». В цьому творі Перл докладно виклав усі недоліки хасидизму, які він побачив, та наголосив на шкоді від цього руху³.

¹ Маймон С. Автобіографія. *Єврейская библиотека*. СПб. 1871. С. 187—272.

² Москалець В. Євреї Галичини. URL: <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/ievreyi-galichini-lada-moskalets/> (Дата звернення: 07.05.2025).

³ Perl J. Uiber das Wesen der Sekte Chassidim. / J. Perl; ed. A. Rubinstein. Jerusalem : Israel Academy of sci. a. humanities, 1977. VII, 174 p.

Літературна творчість Перла була такою майстерною, а сатира – гострою і влучною, що навіть не всі хасиди могли відразу розпізнати цю «вбивчу силу».

Оскільки хасидизм сприймався просвітниками-маскілім як шарлатанство (як-то віра в чудотворство цадиків), яке виправдовує побори хасидських лідерів, то спроби описати його авторами-просвітниками носили яскравий полемічний чи сатиричний характер.

Перші спроби об'єктивного описання хасидського руху відносять до істориків школи *Wissenschaft des Judentums* (в перекладі з німецької «наука іудаїзму»). Зокрема, це такі постаті як Генріх Грець (1817-1891) та Маркус Йост (1793-1860), які стояли у витоків єврейської історіографії. Йосту належать низка праць з історії єврейства. В одній з них – «Історія іудаїзму та його сект» (нім. *Geschichte des Judenthums und seiner Sekten*) (1859) – окремий розділ присвячений хасидизму⁴. Грець є автором «Історії євреїв з найдавніших часів до наших днів» (11 тт., 1853-75), в якій він присвятив два розділи в 11-му томі темі хасидизму⁵. Обидва історики, базуючись на ідеологічних засадах Гаскалі, розробляли перші підходи до дослідження єврейської історії як наукової дисципліни, критичного ставлення до єврейських історичних джерел. Відтак, їхній розгляд хасидизму можна вважати науковим. Проте, перебуваючи під впливом негативного ставлення маскілім до хасидизму, вони зображували його здебільшого як свідчення занепаду та відсталості польського єврейства у XVIII ст. На праці Йоста спирався у своїх спробах вивчення хасидизму редактор газети «День», яка виходила в Одесі з 1869 по 1871 рр., Ілля Оршанський. Він опублікував у 1871 році розлогу монографію

⁴ Йост И. Религиозные секты евреев от падения Иерусалима до наших времён и описание их религиозных обрядов. М.: Изд. Манухина, 1864. 308 с.

⁵ Грець Г. История евреев с древнейших времен до наших дней. 12 т. Харків: Фоліо, 2013. 5076 с.

«Мысли о хасидизме», де поставив за мету намір позбавитися хасидизму як «соціального зла»⁶.

Найвагоміший внесок у дослідження хасидського руху належить Шимону Дубнову. Одне з головних його досягнень – дослідження хасидського вчення, передумов виникнення в соціально-історичному контексті. Ш.Дубнов вважав, що стрімке розповсюдження нового релігійного руху серед східноєвропейського, зокрема українського єврейства пояснюється тим, що його вчення відповідало устремлінням широких народних мас⁷. Багато сучасних дослідників⁸ спростовують його висновки в багатьох аспектах, зокрема, щодо соціального тла хасидського руху, умов виникнення, його певної маргінальності, що можна пояснити обмеженістю кількості джерел, які були у розпорядженні істориків. Попри це, праці Дубнова залишаються актуальним орієнтиром для науковців.

Наукова історіографія хасидизму, підвалини якої заклали єврейські просвітники Німеччини, плідно розвивалася протягом ХХ і ХХІ ст. Серед

⁶ Оршанский И. Мысли о хасидизме. *Еврейская библиотека*. Спб. 1871. Т.1. С. 74—103.

⁷ Див.: Дубнов С.М. Введение в историю хасидизма. *Восход*.1888.№1—2. С.83; №3. С.3; №5—6, С.113; №7, С.81; №8, С.3; №9, С.3; №10. С.27; Дубнов С.М. Возникновение хасидизма. *Восход*.1889, №9. С.3; №10. С.3; 1890, №1. С.23; Дубнов С.М. История хасидского раскола. На основании первоначальных источников печатных и рукописных. *Восход*. 1890. №2. С.88; №4—5. С.74; №6. С.37; №7. С.67; №8. С.3; 1891. №1. С.58; №2. С.95; №10. С.6; №11. С.121; №12. С.92; Дубнов С.М. Религиозная борьба среди русских евреев в конце прошлого столетия. *Восход*.1892. Декабрь. С.49. *Восход*. 1892. Ноябрь. С.3; Дубнов С.М. Вмешательство русского правительства в антихасидскую борьбу (1800—1881).*Еврейская старина*. 1910. вып.1. С.84; Вып.2. С.253.

⁸ Див.: Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець ХVІІІ - початок ХХ ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.; Туров И. Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. К.: Дух і літера, 2003. 254 с.; . Hasidism: A New History/David Biale, David Assaf, Benjamin Brown, Uriel Gellman, Samuel C. Heilman, Moshe Rosman, Gadi Sagiv. And Marcin Wodziński. Princeton: Princeton University Press, 2017. 872 p.

перших авторів, хто розглядав тему хасидизму європейськими мовами, і відтак сприяв цікавості до хасидизму серед європейських інтелектуалів, був німецький єврейський філософ та релігієзнавець Мартин Мордехай Бубер (1878-1965). Він стверджував, що історична значущість Бешта та його послідовників у тому, що вони радикально змінили світосприйняття, яке до цього панувало в єврейському світі⁹. Бубер приділяв основну увагу збіркам хасидських притч та легенд і не досліджував теологічні твори, хасидські проповіді¹⁰.

Гершом Шолем перший серед дослідників приділив увагу містичній стороні хасидизму. Він вважав, що переосмислення хасидами містичного вчення мало вплив на подальший розвиток іудаїзму. Шолем також був одним з перших науковців, який розглядав хасидську філософію як складову єврейської філософії¹¹. Вагомим та фундаментальним є внесок у вивчення хасидизму сучасного ізраїльського історика Моше Іделя¹². Він очолював школу дослідників єврейської містики Єрусалимського університету. Ідель вбачав особливий зміст у хасидських проповідях. В їхніх магічних, іноді містичних текстах завжди ховався практичний сенс для віруючих, вважав дослідник. Ідель звертав увагу на значення в духовній практиці букв, кожна з яких є окремим Всесвітом¹³. Наша робота була б неповною без праць ізраїльського історика Моше Росмана, якому пощастило віднайти

⁹ Buber M. *Tales of the Hasidim*. N. Y.: Schocken Books: 2013. 620 p.; Туров И. Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. К.: Дух і літера, 2003. С. 119.

¹⁰ Туров И. Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. К.: Дух і літера, 2003. С. 119.

¹¹ Scholem G. *Major Trends in Jewish Mysticism*. Jerusalem: Schocken Publishing House, 1941. 496 p.

¹² Idel M. *Hasidism: Between Ecstasy and Magic* / M. Idel. New York: State University of New York Press, 1995. 460 p.

¹³ Idel M. *Hasidism: Between Ecstasy and Magic* / M. Idel. New York: State University of New York Press, 1995. С. 152.

документальне підтвердження існування Бешта. Адже його життя оповито легендами в буквальному сенсі. Росман знайшов у 1980-х роках минулого століття в архівах князів Чарторийських у Польщі свідчення перебування Бешта в Меджибожі. В документах ім'я Бешта фігурує як «Balszem» або «Balszam», навіть «Balszam Doktor». Таким чином історик констатує, що Меджибіж був домом Ізраеля бен Еліезера, Бааль Шем Това, загальноновизнаного засновника хасидизму. Він жив там протягом більшої частини своєї «кар'єри» як баал шем приблизно з 1740 року до своєї смерті¹⁴. Справжнім підручником з хасидизму є монографія *Hasidism: a new history*, що побачила світ у 2017 році. Автори називають історію хасидизму «сагою про надзвичайну життєздатність і здатність до адаптації». В своїй новій історії дослідники не обговорюють кожен хасидський «суд», а натомість визначають моделі ідей і соціальних структур. Особливою проблемою автори називають демографію: адже як визначити, скільки хасидів було у будь-якому конкретному місці та часі. Дані перепису часто є уривчастими та ненадійними, і цифри слід отримувати непрямыми висновками. З усіх цих причин автори залишають своє дослідження частково незавершеним. Але, як вони пояснюють, оскільки хасидизм сьогодні все ще дуже життєвий і динамічний, історія його еволюції сама по собі є незавершеною¹⁵.

Польський історик-хасидознавець Марцин Водзінські, який також є одним із співавторів вищезазначеної монографії, намагається заповнити «білі плями» в історії хасидизму. В книзі *Hasidism: Key Questions* він пропонує відійти від елітарності в зображенні хасидського руху, звернути увагу на тисячі послідовників хасидизму, і не зображувати його історію як історію

¹⁴ M.Rosman. *Founder of Hasidism: A Quest for the Historical Ba'al Shem Tov*. 2013. P.369
Росман стр.14 —15.

¹⁵ *Hasidism: a new history* / D. Biale and oth. Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2017. 872 p.

лише духовних лідерів. Історик також пропонує розширити межі джерельної бази для вивчення хасидизму¹⁶.

Українська історіографія хасидизму заявила про себе від початку ХХІ ст. працями Ігоря Турова, який є викладачем Києво-Могилянської академії. Його наукові розробки значно збагатили уявлення про хасидизм та його віровчення, про лідерів руху і зробили вагомий внесок у міжнародне хасидознавство. Зокрема, історик дослідив вчення хасидів про цілі та рушійні сили історії єврейського народу та відзначив його роль у підтримці нового порядку управління єврейськими громадами, встановленого хасидами. Так, Туров вважає, що засновники хасидизму інтерпретували ключові події минулого єврейського народу на підставі сучасних для них реалій¹⁷. Над хасидською тематикою працює історикіня Катерина Малахова¹⁸, яка також є викладачкою Києво-Могилянської академії. Сфера її інтересів – філософія хасидизму, історія хасидських династій, зокрема, династії Чорнобиль. Проблему українського єврейства, його ідентичності підняла Владислава Москалець. Історикіня звертає увагу на хасидизм і Гаскалу в Галичині¹⁹.

Якщо говорити про історіографію єврейської російськомовної преси, то історію її виникнення розглядали передусім єврейські публіцисти

¹⁶ Wodziński M. *Hasidism: Key Questions*. Oxford: Oxford University Press. 2018, 368 с.

¹⁷ Туров И. Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. К.: Дух і літера, 2003. 254 с.

¹⁸ Див.: (Малахова К. Рабі Менахем-Нахум з Чорнобиля. Спроба інтелектуальної біографії. *Наукові записки*. Серія «Філософія». Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. Вип. 13. С.163—170; Малахова К. Хасидизм у ранніх працях Мартина Бубера: Ostjuden чи «Світло зі сходу»? *Філософська думка*. 2019, № 6. С. 81—95. URL: <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/download/374/365/683> (дата звернення: 06.05.2025); Malakhova K. *Tschernobyl-Chassidismus: Jüdische Mystik der Polissja / Tschernobyl. Expeditionen in ein verlorenes Land*. Freiburg: Michael Imhof Verlag, 2011. P. 77— 94.

¹⁹ Москалець В. Де знайти українських євреїв? // URL: <https://uamoderna.com/blogy/de-znajty-ukrayinskyh-jevreyiv/> (Дата звернення: 07.05.2025).

наприкінці XIX-поч. XX ст. Серед праць даного періоду варто виокремити монографію Сергія Цинберга «История еврейской печати»²⁰, в якій він згадав подробиці заснування російськомовної періодики та проблеми, які виникали на шляху до видання першого газетного номера. Він сформулював завдання друкованого єврейського органу для євреїв Російської імперії, основним з яких було подолання окремішності єврейського життя та їхнього становища в державі.

Лев Гордон писав, що в необхідності вивчення грамоти та засвоєння російської мови в даний час переконані всі майже без винятку євреї. За його словами, помисли і старання російських впливових євреїв були «спрямовані на здійснення цієї необхідності»²¹. Адольф Ландау в статті «Своеобразное положение еврейского вопроса в русской журналистике» вказує, зокрема, на причини заснування друкованих органів для євреїв. Серед найголовніших – антисемітські мотиви, несприйняття єврейського менталітету, часто – небажання друкувати в російських виданнях твори єврейських авторів²².

В Україні єврейська періодика знайшла відображення у працях Ірини Сергєєвої, Ольги Горшихіної²³. Їхні напрацювання охоплюють дорадянський період єврейської преси на їдиш, іврит та російською мовою. В дослідженні вказані видання, які виходили не лише на українських теренах. Тим не менше, ми дізнаємось про тематику, направленість та долю цих видань.

²⁰ Цинберг С.Л. История еврейской печати в России в связи с общественными течениями. Петроград. 1915. С.39.

²¹ Л.Гордон. Поневоле запоздавший ответ газете «Голос». *Еврейская библиотека*. 1873. Т.4. С.288.

²² А.Л. «Своеобразное положение еврейского вопроса в русской журналистике». *Еврейская библиотека*. 1873. Т.4. С. 292—301.

²³ Русско-еврейская печать на Украине во второй половине XIX—XX в. По материалам собрания еврейских рукописей и печати ЦНБ им.Вернадского НАН Украины. Киев. 1996. 16 с.

Водночас комплексно тема хасидизму в єврейській російськомовній пресі не представлена в науковому просторі і потребує висвітлення.

Значно багатшою є історіографія української преси, окремі праці якої використані нами для реконструювання контексту виникнення єврейської російськомовної преси в середині XIX ст. і підходів до формування редакційної політики видань²⁴.

Історіографія періодики часів Російської імперії є значною, вона представлена роботами як українських, так і закордонних, російських дослідників. Проте єврейська преса Одеси 1860-1871 років є недостатньо дослідженою. Єврейські видання на їдиш, іврит, російською мовою як феномен єврейського Просвітництва – Гаскали – досліджував Александер Орбах (A.Orbach)²⁵. Американський історик, зокрема, зупинився на ролі Олександра Цедербаума у створенні єврейської преси в Одесі. Водночас, С.Цинберг не розділяв думки щодо провідної ролі Цедербаума в цьому питанні. Говорячи про «русофільство» редакторів-засновників, Орбах наголошує, що назвати їх асиміляторами було б некоректно, бо вони не закликали до повного зникнення єврейської громади в загальному російському середовищі. Скоріше за все, на його думку, вони шукали інший спосіб створити місце для відродженого єврейства в тому, що вони вважали реформованою імперією.

²⁴ Див.: Лопата О.М. Періодичні видання як джерело бібліотекознавчих досліджень (XVIII— початок XX ст./ *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2010. Вип. 28. С. 415—430. – URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000001800> (Дата звернення: 06.05.2025); Міяківський В. До історії журналістики на Україні [текст] / Міяківський В./*Бібліологічні вісти*. 1923. № 1. С. 13—26.; Иваск У.Г. Еврейская периодическая печать в России: Материалы для истории еврейской журналистики. Таллин. 1935. С. 31—55.; Матвієнко О. Від газет до онлайн-видань: як розвивалась українська журналістика. URL: <https://osvita.nakupilo.ua/yak-rozvyvalas-ukrayinska-zhurnalistyka/> (Дата звернення: 06.05.2025); Ігнатієнко В. Історія української преси та її вивчення [текст] / В. Ігнатієнко /*Бібліологічні вісти*. 1923. № 3. С. 22—26

²⁵ Orbach Alexander. *New Voices of Soviet Jewry: A Study of the Russian-Jewish Press of Odessa in the Era of the Great Reforms, 1860—1871*. Leiden: Brill, 1980. xiv, 289 pp.

Ізраїльський автор Григорій Аронсон присвятив окремий розділ становленню російськомовної єврейської преси у збірнику «Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года»²⁶. Аронсон пише про «російсько-єврейську пресу» та її внесок у російську імперську культуру. Він не виокремлює українських публіцистів, дотичних до створення єврейської російськомовної преси Одеси. Аронсон розглядає виникнення періодики для євреїв у контексті процесів ліберальних реформ Російської імперії. Він також вказує на роль І. Оршанського у питанні дослідження хасидизму.

Тема єврейської періодики була предметом інтересів російських істориків Дмитра Ельяшевича, Іллі Печеніна²⁷, які розглядали її як частину російської культури. Ельяшевич докладно описав особливості функціонування єврейської преси на теренах імперії, зосередившись на законодавчому її регулюванні.

Про визначення періодичних видань середини ХІХ ст. писала Олена Лопата, яка зазначала, що у час появи даного терміну на лівобережних землях України його значення було точно визначено: це «седмичные листки и месячные сочинения». «Сочинители таковых периодических листков... тем лучше были приняты, чем ближе они своего намерения держались». Друга половина ХVІІІ ст. – перші десятиріччя ХІХ ст. в історії української й російської журналістики означені створенням перших часописів і затвердженням наукового журналу як типу видання. Дослідниця зауважувала, що своєрідним явищем у Росії й південно-східних областях України було набуття «товстими журналами» – щомісячниками із загальнолітературним змістом статусу органів політичної пропаганди. Пояснювалося

²⁶ Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года. Иерусалим: Гешарим, М.: Мосты культуры; Минск: ООО «МЕТ»; 2002. 600 с.

²⁷ Печенин И. Еврейская пресса в Российской империи. Еврейская старина. URL: <https://s.berkovich-zametki.com/y2020/nomer3/pechenin/>. (Дата звернення: 07.05.2025); Ельяшевич Д. Правительственная политика и еврейская печать в России: 1797—1917. (Очерки цензурной истории). М.— Иер., 1998. 750 с.

це значною мірою цензурними умовами, що не санкціонували появи визначеної партійної преси²⁸. Питаннями приналежності преси займався Варфоломій Ігнатієнко. Оскільки в нашій роботі ми говоримо про українську єврейську періодичну пресу, ми маємо на увазі її видавництво на українських землях. На цьому також наголошував В.Ігнатієнко, який вважав, що простежити в історичній перспективі розвиток преси – це все одно, що простежити життя цілого народу з його суспільними групами. Вчений визначав належність преси за її географічними характеристиками, згідно яких видання, що видавалися на землях, заселеними українцями, варто вважати за українські²⁹.

Історіографія єврейського питання представлена численними загальними працями про євреїв як українських, ізраїльських, європейських, американських, так і російських авторів. Ці роботи становлять інтерес для нашого дослідження в контексті загальної історії єврейського етносу в Україні. Серед наукових праць – «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.» Наталії Яковенко. Дослідниця відтворила замовчувані раніше сторінки української багатонаціональної історії. Окремо вона писала про євреїв, які становили значне число населення на територіях Речі Посполитої і які після її поділу опинились в Російській імперії³⁰. Юрій Поліщук вивчав історію національних меншин Правобережної України. Велику увагу історик приділив питанням боротьби з релігійними устоями

²⁸ Лопата О.М. Періодичні видання як джерело бібліотекознавчих досліджень (XVIII-початок XX ст.). URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000001800> (Дата звернення: 06.05.2025).

²⁹ Ігнатієнко В. Українська преса (1816 – 1923 рр.). Київ: Державне видавництво України, 1926. С. 7—12.

³⁰ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997. 380 с.

євреїв у Російській імперії та проблемі єврейської освіти³¹. Йому вдалося віднайти великий масив справ щодо переслідування хасидських лідерів, опрацювавши численні архівні справи. Зокрема, архіви зберігають рапорти щодо негласного нагляду за цадиками. Вони мали отримувати дозвіл у місцевого начальства для виїзду за межі місць проживання³².

Посібники українських вчених-істориків були корисними для створення історичного контексту нашого дослідження. Навчальний посібник «Історія єврейського народу країн Східної Європи у новий час» містить інформацію про українське єврейство на основі джерел, які стали доступними історикам в останні десятиліття³³. Посібник для учнів ліцеїв «Сторінки єврейської історії України» доповнив історію хасидського руху³⁴.

Американський дослідник Бенджамин Натанс вивчав історію єврейського народу, стиснутого у смугу осілості в Російській імперії. На його думку, політика стосовно євреїв, принаймні, до кінця XIX ст., була складовою загальнодержавної ідеології як за метою, так і за методами. Історик констатує, що визнаючи негативне ставлення царизму до єврейства, сучасні дослідження розглядають відсутність громадянських та політичних прав у євреїв в контексті всезагальної відсутності юридичних прав у цій державі, де рівноправ'я декларувалося лише на папері³⁵. А Пол Верт пише,

³¹ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII - початок XX ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.

³² Поліщук Ю. Політика російського царизму щодо релігійного життя єврейських громад Правобережної України (кінець XVIII-початок XX ст.). *Наукові записки*. 2102. №47.

³³ Безаров О.Т. Історія єврейського народу країн Східної Європи у новий час. Навчальний посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т ім.Ю.Федьковича, 2023. 291 с.

³⁴ Сторінки єврейської історії України: навчальний посібник для учнів ліцеїв / [упор.: Н.Риндюк, Т.Бородіна]. К.: Дух і Літера, 2018. 296 с.

³⁵ Натанс Б. За чертой: евреи встречаются с позднеимперской Россией. Москва : РОССПЭН, 2007. С.37.

що за своєю суттю, в Росії не склався громадянський устрій, за яким все населення країни мало б однакові права та обов'язки і конфесії були одним з головних факторів поділу суспільства на окремі компоненти. Щодо євреїв, то характерною особливістю російської історії була політика навернення у православ'я, в тому числі, через різноманітні преференції для вихрестів³⁶. Їхні напрацювання допомогли реконструювати соціально-історичний контекст, за яким формувалася єврейська російськомовна преса.

Таким чином, можна говорити про значну кількість наукових праць з історії єврейства, хасидизму, єврейської преси Російської імперії. Вони сприяли і підводили до вивчення єврейської російськомовної преси. Дослідження ґрунтується на базових працях з історії хасидського руху, єврейської історії України, історії євреїв країн Східної Європи та Російської імперії, особливостях функціонування періодики в зазначений період. Такий масив історіографічних напрацювань дозволив утворити контекст для розуміння процесів, за яких формувалася єврейська російськомовна преса і підходи до висвітлення в публікаціях теми хасидизму.

1.2. Огляд джерельної бази

Основним джерелом для написання роботи стали періодичні видання «Рассвет», «Сіон», «День», які виходили друком в Одесі у 1860 - 1862 рр., 1869 - 1871 рр. Примірники газет зберігаються у фондах архіву єврейської преси в Інституті рукопису в колекції «Періодика» відділу юдаїки Національної бібліотеки України ім.Вернадського (НБУВ). Кожне з видань представлено в одиничному екземплярі. Номери газет підшиті в томи. Таким чином, «Рассвет» представлений у двох томах (52 номери), «Сіон» – в одному (43 номери), «День» у двох томах (74 номери). Перші два видання

³⁶ Пол Верт. Православие, инославие, иноверие: Очерки по истории религиозного разнообразия Российской империи / Пол Верт; перевод с англ. Наталии Мишаковой, Михаила Долбилова, Елизаветы Зуевой и автора; научный ред. перевода М. Долбилов. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. С.43— 44).

мають повний комплект чисел. «День» – частково: з 1870 по 1871 рр. Газети знаходяться у задовільному стані.

Досліджувані нами видання – це широкоформатні газети кількістю сторінок від 14 до 18 з різноплановою інформацією: офіційно-діловою, хронікальною, історично-науковою, статистичною, художньо-публіцистичною, біографічною тощо.

Нами опрацьовано 126 чисел газет, в яких було віднайдено і проаналізовано 63 публікації відповідно до заявленої в нашій роботі темі. За класифікацією досліджені матеріали можна поділити на інформаційні (репортажі, кореспонденції з місць, хроніка), наукові (історичні матеріали з історії євреїв), законодавчі (публікації законодавчих актів, урядових розпоряджень стосовно євреїв), аналітичні (редакційні замітки, рецензії, статті, нариси), художньо-публіцистичні (белетристика, нариси), джерела особистого характеру (некрологи) тощо. Публікації згруповано за тематикою, риторикою, жанрами.

Єврейські публіцисти, які ініціювали друкований орган російських євреїв, орієнтувалися на кращі зразки європейських друкованих видань, які мали назву журналів. Специфіка цих видань, які позиціонували себе як «орган русских евреев» в тому, що вони засновані представниками Гаскали (єврейське Просвітництво) і за характером публікацій їх можна назвати «органом Гаскали». Для нашого дослідження вони є головним історичним джерелом.

На жаль, натомість в архівній колекції відсутні фонди редакцій досліджуваних нами видань.

Слід зазначити, що газети є специфічним історичним джерелом, які надають інформацію про суспільні настрої конкретного історичного періоду, відображають соціальний запит на ті чи інші події, представляють певний культурний, соціальний зріз читацької аудиторії.

Крім цього для дослідження залучалися наративні джерела (спогади публіцистів-сучасників видавців зазначеної періодики). Мемуари Сергія Цинберга допомогли реконструювати події, за яких відбувалося становлення єврейської російськомовної періодики в Одесі. Він надав характеристику основним діячам цього періоду, окреслив основні лінії існуючих конфліктів як в єврейському середовищі, так і зовні³⁷. Лев Леванда уклав хронологію подій, вказав на роль Миколи Пирогова у сприянні створенню друкованого органу для євреїв³⁸. Він писав, що історія єврейської російськомовної преси почалася задовго до виходу «Рассвета». Леванда не назвав причини закриття видання, зазначивши, що говорити про них несвоєчасно³⁹. Адольф Ландау розмірковував про специфіку російського менталітету, який є визначальним, на його думку, для розуміння єврейського питання⁴⁰. Лев Гордон пояснював прагнення видавати газету для євреїв російською мовою та засуджував російських публіцистів, які, за його словами, часто маніпулюють громадською думкою, коли йдеться про євреїв⁴¹. Юлій Гессен представив найповнішу біографію видатних єврейських публіцистів: літератора і одного з засновників «Рассвета» Осипа Рабиновича та юриста, історика і публіциста Іллі Оршанського⁴².

³⁷ Цинберг С.Л. История еврейской печати в России в связи с общественными течениями. Петроград, 1915. 264 с.

³⁸ Леванда Л. К истории возникновения первого органа русских евреев. историко-культурный очерк. *Восход*. 1881. Июнь. Кн.І. С.132—152.

³⁹ Леванда Л. К истории возникновения первого органа русских евреев. *Восход*. 1881. Июнь. №1. С.132—152.

⁴⁰ А.Л. Своеобразное положение еврейского вопроса в русской журналистике. *Еврейская библиотека*. 1873. Т.4. 27 октября. С. 292—301.

⁴¹ Л.Гордон. Поневоле запоздавший ответ газете «Голос». *Еврейская библиотека*. 1873. Т.4. С.288.

⁴² Гессен Ю.И. Галерея еврейских деятелей. Вып.1. О.А.Рабинович. И.Г.Оршанский. С.Петербург: Типо-Литография А.Е.Ландау, 1898. 163 с.

Мемуари також є специфічним історичним джерелом. Вони дозволяють побачити історичні події під кутом зору окремої людини. В нашому випадку спогади публіцистів, причетних до формування єврейської преси, є особливо цінними.

Архівні неопубліковані джерела з фондів Наукового архіву Наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія» становлять суттєвий інтерес для розуміння історичного контексту епохи українського періоду єврейської російськомовної преси, звертають увагу на явище цадикізму і містять факти про причини протистояння йому з боку Гаскалі⁴³. В документах знаходимо листування, поліцейські звіти щодо цадиків.

Збірки законів стосовно євреїв допомагають зрозуміти специфіку становища єврейства у Російській імперії⁴⁴. Від початку XIX ст. імперська влада приділяла посилену увагу єврейському питанню. Державна політика зводилася, переважно, до намагання контролювати усі сфери єврейського життя, включно з релігійною. Асиміляція євреїв була також на порядку денному. Російський уряд приділяв пильну увагу питанням єврейської освіти, і цим переймалось не лише міністерство народної освіти, ще і МВС⁴⁵. Слід зауважити, що в російському законодавстві дуже часто зустрічалися суперечливі норми стосовно євреїв і на це звертала увагу, в тому числі, преса⁴⁶. Як змінювалося законодавство щодо євреїв упродовж столітніх

⁴³ Науковий архів Наукової бібліотеки НаУКМА. Ф. 10. Оп. 2. Спр. 399. С.313—344.

⁴⁴ Леванда В.О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения Царя Алексея Михайловича до настоящего времени. 1649-1873 г. Извлечение из Полных собраний законов Российской империи. СПб., 1874.

⁴⁵ Див.: Описание дел бывшего архива Министерства народного просвещения. Казенные еврейские училища. / Под ред. С.Г. Лозинского. П., 1920. Т.1. 424 с.; Сборник узаконений, касающихся евреев: Составлен по распоряжению министра внутренних дел, в департаменте полиции исполнительной. СПб., 1872. 264 с.;

періодів від XVII ст, дослідив І.Нікотін⁴⁷. Після поділу Речі Посполитої імперія отримала разом з новими територіями чи не найбільшу кількість єврейського населення в світі. Інформацію про його чисельність містять збірки про перший всезагальний перепис населення Російської імперії⁴⁸.

Вагомим джерелом для роботи є довідкові видання. Зокрема, варто наголосити на великому значенні для наукових розвідок даних з путівника «Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Путеводитель. Т. 2: Николаевская, Одесская, Херсонская области» під редакцією Юхима Меламеда. Збірник містить інформацію щодо функціонування єврейського видавництва в Одесі, зокрема, про запровадження інституту особливого єврейського цензора⁴⁹. Багатопланову історичну інформацію надають єврейські енциклопедії. Багатотомні їх видання стали в нагоді для написання нашого дослідження. Енциклопедичні матеріали слугували орієнтиром і додатковим джерелом в питаннях історії виникнення єврейської російськомовної преси, її фундаторів⁵⁰. Єврейська

⁴⁶ Леонтович Ф. Исторический обзор постановлений о евреях в России. *Сион*. 1861. №25. 22 декабря. С.389—394.

⁴⁷ Никотин И. А. Столетний период (1772-1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649-1876). Вильна. 1886. Т.1. 396 с.; Никотин И. А. Столетний период (1772-1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649-1876). Вильна. 1886. Т.2. 430 с.

⁴⁸ Див.: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: численность состава рабочих в России. Санкт-Петербург: Типолитография Л. Ныркина, 1906. Т.1. 309 с.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н.Тройницкого. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. СПб: Тип. «Общественная польза», 1905. 390 с.

⁴⁹ Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Путеводитель. Т. 2: Николаевская, Одесская, Херсонская области. / Науч. ред.: Е.И. Меламед. Киев. 2014. С. 195, 222— 223

⁵⁰ Див.: Еврейская энциклопедия под общей редакцией д-ра А.Гаркави и д-ра Л.Каценельсона. Издание Общества для научных Еврейских Изданий и Издательства

енциклопедія видавництва Брокгауз містить ґрунтовні історичні статті з історії хасидизму, його напрямів, основних династій, визначних лідерів, а також противників хасидизму, в тому числі, послідовників Гаскали⁵¹. Історичний путівник «100 єврейських местечек України» є цінним джерелом для реконструкції єврейського життя за часів імперії Романових⁵². Матеріали Енциклопедії історії України використані, зокрема, для інформації щодо українських єврейських авторів⁵³. Інформативним джерелом для нашої роботи є довідкові видання щодо періодики в Російській імперії і єврейської, зокрема⁵⁴.

Електронні ресурси також значно розширили джерельну базу. Матеріал щодо нащадків хасидської династії Тверських зроблений в Нью-Йорку⁵⁵. Петро Кралюк популяризував хасидизм, який виник на українських землях. Дослідник припустив, що засновник хасидського руху Бешт міг бути знайомим з Григорієм Сковородою, адже вони ходили одними стежками і в

Брокгауз. 16т [1908-1913]; Краткая еврейская энциклопедия: В 11-ти т. Иерусалим: Еврейский университет в Иерусалиме. 1976- 2005; Электронная еврейская энциклопедия (ЭЕЭ) <https://eleven.co.il/> (Дата звернення: 06.05.2025; The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. URL: <https://encyclopedia.yivo.org/article/10> (Дата звернення: 06.05.2025).

⁵¹ Еврейская энциклопедия под общей редакцией д-ра А.Гаркави и д-ра Л.Каценельсона. Издание Общества для научных Еврейских Изданий и Издательства Брокгауз. 16т [1908-1913].

⁵² 100 еврейских местечек Украины: Исторический путеводитель: Подолия. Выпуски 1–2 / Сост. В.Лукин, Б. Хаймович. Иер. СПб., 1997—2000.

⁵³ Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова), Я. Д. Ісаєвич, С. В. Кульчицький та інші. Київ: Наукова думка, 2010. 728 с.

⁵⁴ Див.: Литература о евреях на русском языке, 1890-1947. Книги, брошюры, оттиски статей, органы периодической печати. Библиографический указатель. Санкт-Петербург: Гуманитарное агентство «Академический проект», 1995.; Русская периодическая печать (1702-1894): справочник / под ред. А.Г. Дементьева и др. М.: Гос. изд-во полит. лит., 1959. 836 с.; Русская периодическая печать: указатели содержания: 1728-1995. СПб., 1998. 799 с.

⁵⁵ Чорнобиль не загинув – нащадок чорнобильських рабинів. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27692726.html> (Дата звернення: 07.05.2025).

один і той же час⁵⁶. Репортажі, інтерв'ю в засобах масової інформації дозволяють надати більш широке уявлення щодо досліджуваної нами теми. Її сприйняття суспільством доводить актуальність нашої роботи та необхідність нових досліджень історії хасидизму, його образу в уявленнях тогочасної журналістики.

Використані нами джерела дозволили дослідити історію виникнення єврейської російськомовної преси Одеси, доповнити її новими фактами, виокремити особливості українського періоду видавництва. А також вперше заявити про наявність хасидської тематики на шпальтах зазначеної преси, класифікувати хасидську проблематику у виданнях, визначити її мету.

1.3. Теоретико-методологічні основи

Основним методом дослідження є дискурс-аналіз. Цей міждисциплінарний теоретико-методологічний підхід активно розвинувся у ХХ та ХХІ ст. Існує багато видів цього методу, які ґрунтуються на різних теоріях, але переважно у фокусі уваги дискурс-аналітиків перебувають тексти, процеси комунікації та продукування значень. Основний принцип дискурс-аналітичних підходів – досліджувати мовні практики в соціальному контексті. Немає єдиного загальноприйнятого визначення дискурс-аналізу, все залежить від теоретичної позиції дослідника/ці⁵⁷. Для об'єктивного відтворення реальної ситуації необхідно вживати критичні підходи з урахуванням історичного контексту, застосовувати метод порівняльного аналізу, інші наукові підходи.

⁵⁶ Кралюк П. Хасидизм – плід української землі, в якому поєдналися єврейські та українські традиції. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30845473.html> (Дата звернення: 06.05.2025).

⁵⁷ Рябчук А., Хурцидзе Т. Застосування дискурс-аналізу в сучасних соціальних дослідженнях. / *Наукові записки НаУКМА*. 2023. Т.6 URL: <http://nrps.ukma.edu.ua/article/view/291770> (Дата звернення: 06.05.2025).

Для нашої роботи ми застосовували методи культурної історії, локальної, мемуаристики. Такий міждисциплінарний підхід з широким спектром методологічних інструментів збагатив дослідження.

Метод критичного аналізу джерел був також одним із важливих. За допомогою порівняльно-історичного методу ми змогли виявити відмінності у висвітленні історії становлення єврейської російськомовної преси Одеси різними авторами. Історико-географічний метод став у нагоді для з'ясування особливостей єврейського побуту в різних регіонах Правобережної України. Метод історичної реконструкції доповнив соціальний контекст, в якому формувалася та функціонувала єврейська преса. Біографічний метод використовувався при опрацюванні мемуарів.

Щодо проблеми термінології. Ми розглядаємо видання, які в Російській імперії в зазначений нами період називали журналами. Характеризуємо їх як газети журнального типу. Це друковані органи масової інформації, що видавалися під єдиною назвою протягом року з певною періодичністю: один раз на тиждень.

Необхідно вказати на значення термінів, які використовуються в роботі. Перш за все, щодо визначення хасидизму (івр. חסידות – «благочестя»; хасид, івр. חסיד – «благочестивий»). Це широко розповсюджений містично-релігійний рух, який виник в 30-х роках XVIII ст. на Поділлі. Характеризується як інтелектуальне і соціальне явище. Головною його відмінністю від інших релігійних течій в іудаїзмі є інститут цадиків («праведник»). На відміну від рабинів цадик є духовним лідером, наставником.

Цадикізм – соціальне явище в хасидизмі, пов'язане з діяльністю цадиків. Виникає із започаткуванням хасидських династій. Термін з'являється на шпальтах досліджуваної нами преси як характеристика

негативних рис, приписуваних хасидам. Згодом термін став використовуватися в науковій літературі.

Гаскала – єврейське Просвітництво. Ідейних рух, який виник у другій половині XVIII ст. і в основі якого була «ідея розуму». Його представники виступали проти окремішності єврейства та пропагували ідеї світської освіти, зберігаючи єврейські традиції. Важливими для цього дослідження є й такі поняття, як маскіл, маскілім («освічений») – послідовники Гаскали та меламед – вчитель в єврейських навчальних закладах.

Підсумуємо: загалом джерельна база досить широка, що дає змогу значно доповнити історію українського єврейства, збагативши її новими фактами. Виявлені нами джерела дозволили надати комплексне уявлення про історію виникнення єврейської російськомовної преси Одеси, доповнити її новими даними, аби виокремити особливості українського періоду видавництва цієї періодики, вперше заявити про наявність хасидської тематики на шпальтах зазначеної преси. Єврейська російськомовна преса Одеси розглядається нами як складова історії української преси, оскільки заснована на українських землях.

Розділ 2. Хасидизм як соціоетнічна релігійна течія

2.1. Виникнення, ідеї та практики

На українських землях хасидизм з'явився в 30-х роках XVIII ст. на Поділлі. Його зародження пов'язують з ім'ям Ізраеля бен Еліезера, або Баал Шем Това (прізвисько Бешт), який народився в м.Окопи Пресвятої Трійці на Тернопільщині приблизно в 1698р. або 1700р. У віці 35–36 років він оселився у Меджибожі, де помер у 1760 р. Бешт не залишив по собі жодних письмових пам'яток, існувала проблема його реального існування. У 1980-х рр. ізраїльський історик Моше Росман виявив архівні документи на підтвердження того, що Бешт з родиною мешкали у Меджибожі.

Однією з важливих характеристик хасидизму є надзвичайна адаптивність, що сприяла його життєздатності. Він на своєму історичному шляху від Речі Посполитої до Російської імперії, а пізніше – Радянського союзу, зміг подолати численні виклики та перешкоди на різних етапах свого розвитку.

Що призвело до появи руху, який швидко завоював симпатії єврейського народу та стрімко поширився Європою і світом? Більшість дослідників схиляються до того, що відповідь варто шукати в подіях, що відбувалися на території Східної Європи задовго до народження Баал Шем Това.

Серед чинників, що сприяли зародженню нової ідеології в іудаїзмі – економічні, соціальні, інтелектуальні. На економічні умови звертав увагу історик українського походження, публіцист Ілля Оршанський, який у 1871 році в роботі «Мысли о хасидизме» окреслив відмінності образу життя єврейських громад на українських землях Речі Посполитої. Зокрема, українські євреї, здебільшого, жили за рахунок оренди земель, корчм, млинів, займалися дрібною торгівлею. На інших територіях єврейство було зосереджено навколо рабиністичних центрів, переважно, в містах. Більш сприятливі економічні умови відкривали простір для можливості реформ морально-релігійного життя українських євреїв⁵⁸. В цей час рабинізм з його схоластиком ставав все більшим тягарем для простого єврейства, поглиблюючи прірву між духовною аристократією та черню і вже не міг відповідати устремлінням єврейських мас⁵⁹. Люди, в пам'ять яких закарбувалися жахи Хмельниччини, потребували живого вчення, а рабинське середовище не встигало за потребами часу. Віра в Месію, наставника

⁵⁸ Оршанский И.Г. Мысли о хасидизме. *Еврейская библиотека*. 1871. Спб. 1871, Т.1., С.81—84.

⁵⁹ Дубнов С. История хасидизма. Иерусалим: Гешарим; Москва: Мосты культуры. 2014. С. 50.

залишалася актуальною і новий релігійних рух повністю співпадав з народними очікуваннями⁶⁰. Хасидизм став відповіддю на соціальну та інтелектуальну кризи. На відміну від попередніх, містичних напрямів в іудаїзмі – сабатіанства та франкізма, які не змогли перетворитися з сектантського на місіонерський рух і згодом припинили існування, нова течія позиціонувала себе як вчення, доступне для широких мас незалежно від соціального статусу та статків.

Виникненню хасидизму передували містичні сектантські течії сабатіанство і франкізм. Гершом Шодем, який вивчав проблему взаємозв'язку сабатіанства та хасидизму, вважав, що зародження хасидського руху в областях, у яких сабатіанство пустило найбільш глибоке коріння – Поділля та Волинь – навряд чи можна вважати випадковістю. Виникнення нового вчення припадає на той час, коли в сабатіанстві, переслідуваному рабиністичною ортодоксією, дедалі більше посилювалися нігілістичні тенденції. До кінця XVIII ст. в сабатіанстві стався «той страшний вибух антиномізму, який знайшов своє вираження у франкістському русі». Історик припускає, що Бешт та його перші учні цілком усвідомлювали те, якою величезною руйнівною силою могло бути містичне месіанство і з цього досвіду вони, безсумнівно, зробили деякі висновки⁶¹.

Домінуючим способом розуміння хасидизму було, і до цього дня залишається його сприйняття як секти. У межах такого підходу хасидизм часто розглядали як радикальний експеримент в ортодоксальному іудаїзмі, який викликав у ньому значний розкол. Ця точка зору підкреслювала, що хасидизм був релігійною революцією, рухом, який кидав виклик як

⁶⁰ Безаров О.Т. Історія єврейського народу країн Східної Європи у новий час. Навчальний посібник. Чернівці: Чернівецький національний університет ім.Ю.Федьковича, 2023. С.11, 100—102.

⁶¹ Шодем Г. Основные течения в еврейской мистике. Под общей редакцией проф. Ш.Пинеса. М.: Мосты культуры. Иерусалим: Гешарим, 1993. С. 407.

рабинському керівництву, так і світським лідерам єврейських громад. У цьому сенсі хасидизм часто порівнювали з іншими протестними рухами всередині світових релігій – наприклад, із протестантською Реформацією в християнстві. Проте хасидизм навряд чи був сектою. Він не заперечував традиційне іудейське релігійне вчення. Хасидизм не прагнув відокремитися від світу. Навпаки, він намагався його змінити зсередини⁶². Натомість звинувачення в сектантстві були одними з основних в середовищі противників хасидизму, його критиків та опонентів.

Ставлення до хасидів та їхнього віровчення зазнало еволюції залежно від періоду розвитку руху. Дослідники розрізняють ранній і пізній періоди в історії хасидизму. Ранній період охоплює 1736-1815 роки, які, своєю чергою, мають свою періодизацію, її ще називають «добою перших вчителів»: 1736-1760 роки є часом так званого першого покоління учнів Бешта. Від 1760 до 1772 років – час другого покоління, коли після смерті Бешта рух очолює його учень магід Яків Дов Бер з Межирича (Рівненщина). Він, фактично, організаційно розбудував хасидизм як масовий рух. Від 1772 р. до 1815 р. – час третього і четвертого поколінь. В цей період починається доба династичного хасидизму, що характеризує його вже і як соціальне явище. Доба пізнього хасидизму тривала від 1815 до 1940 рр. Відтоді до теперішнього часу говоримо про сучасний хасидизм.

Хасиди намагалися зберегти ті елементи кабали (йдеться про луріанську кабалу), які могли викликати відгук у народі, позбавивши їх, однак, месіанського відтінку, якому вони були зобов'язані своїм впливом на маси в попередній період. Водночас хасидизм прагнув утримати привабливість пізньої кабали в очах народу. Шолем вживає вираз «нейтралізація» месіанського елементу⁶³. Новизна містичного релігійного

⁶² Wodziński M. Hasidism: Key Questions. Oxford: Oxford University Press. 2018. P. 41—42.

⁶³ Шолем Г. Основные течения в еврейской мистике. Под общей редакцией проф. Ш.Пинеса. М.: Мосты культуры. Иерусалим: Гешарим, 1993. С.406.

руху була в поєднанні містичної та магичної моделей духовної практики. Моше Ідель називав одну з цих моделей моделлю катабатичного спокутування, іншу – анабатичною містико-магічною. Катабатична модель представлена концепцією сходження цадика, більш відомого під єврейською фразою *Yeridah zorekh Aliyah*, а саме: сходження заради сходження, переступ заради покаяння або піднесення іскор. Цій моделі приділялося багато уваги через її суттєву спорідненість із зогарською та луріанською кабалою та, на думку деяких вчених, із теологією Шабата. Містико-магічна модель у трактовці Іделя є анабатичною за самою своєю природою. Вона припускає здатність цадика покинути цей світ, піднявшись до божественного або асимілюючись із ним. Це «сходження» є глибокою трансформацією особистості через її тимчасове одухотворення, самоприниження, знищення та приєднання до божественного. Історик вказує на схожість з містичним досвідом Платона, де сходження є метафоричним, досвідом світла. Хасидські вчителі припускають, що певний підйом душі, який проникає на вищі рівні реальності, сприяє зустрічі душі з Богом⁶⁴.

Запровадження інституту цадиків є одним з основних нововведень хасидизму. Цадик (івр. צדיק «праведник») – новий тип авторитетної людини, духовний лідер, який, згідно хасидського вчення, відповідає за стосунки з Богом. До цадиків ходили за благословенням на добробут, добрі справи тощо. Ігор Туров наголошував, що вчення про справжнього праведника, якому відомі шляхи Творця, бо на ньому спочиває Святий Дух і Шехіна, займає одне з центральних місць у творах хасидських авторів вже в ранній період існування цього релігійного руху. Багато положень доктрини, які стосуються можливості благочестивої людини набути єднання з Господом і підтримувати гармонію у створеному Ним світі, були запозичені хасидами у видатних містиків колишніх часів. Але, на відміну від останніх, послідовники

⁶⁴ Idel M. *Hasidism: Between Ecstasy and Magic* / M. Idel. New York: State University of New York Press, 1995. P. 103—104.

Бешта вважали, що правдивий праведник повинен керувати всім єврейським народом або щонайменше великою громадою правовірних, а не замикатися у вузькому колі належним чином підготовлених сподвижників. При цьому роль цадика була значимою не лише як посередника між Богом та людьми, а і як вчителя, наставника. Концепція цадика-посередника користувалася у хасидських колах незрівнянно більшим впливом, ніж концепція цадика-вчителя, хоча багато хто з лідерів нового релігійного руху намагалися по можливості їх поєднувати у своїх проповідях. Необхідність регулярного спілкування хасидів зі своїм цадилом послідовники Бешта найчастіше доводили тим, що душі євреїв містичним чином пов'язані з душею обраної людини Божої. У хасидських колах вірили, що цадики є втіленням душ біблійних пророків та священиків⁶⁵.

Підсумовуючи вищесказане, можна говорити, що феномен хасидизму найяскравіше проявився в його адаптивності і життєздатності. Новий релігійний рух став відповіддю на соціальну та духовну кризи в єврейському суспільстві. Хасидизм, який виріс із містичних кіл, що панували на українських землях, привніс нове бачення у кабалістичне вчення, одним із завдань якого було відновлення гармонії. Одне з головних нововведень, що відрізняє хасидське вчення від інших містичних вірувань – запровадження інституту цадиків, духовних лідерів. Хасидизм не відкидав єврейських релігійних традицій, хасидська молитва відповідала галахічним нормам. В той же час, привабливість руху полягала у його здатності впроваджувати духовні, інтелектуальні, соціальні новації. В ранній період рух поступово набирає ознак масовості і стрімко поширюється українськими територіями та на Схід Європи завдяки організаційній структурі, створеної Яковом Дов Бером, магідом з Межирича. Династичність, започаткована на третьому та

⁶⁵ Туров И. Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. К.: Дух і літера, 2003. С.109, 111, 116.

четвертому рівнях раннього періоду, дозволяє говорити про хасидизм не лише як про релігійно-містичний рух, а і як про соціальне явище.

2.2. Поява хасидизму на українських теренах Російської імперії

Започаткування династій співпало з першим поділом Речі Посполитої у 1772 році. Поза межами українських земель залишилися важливі хасидські центри. Території найбільшого скупчення хасидів у південно-західних районах України – Київщина, Волинь і Поділля – були приєднані до Російської імперії під час другого поділу 1793 року. Це були справжні колиски хасидизму⁶⁶. В українських землях існували сотні династій, багато з яких залишилися в історії, а деякі існують і нині. В хасидській традиції династії, як правило, називали за місцем проживання лідера, цадика. Мабуть, найважливіша українська гілка хасидизму з кінця XVIII ст. і до нашого часу складалася з багатьох династій, які походять від Дому Чорнобиля в однойменному місті на Київщині. Цадика династії мали резиденції у містечках Тальне, Сквиря, Макарів, Черкаси та інших. Засновником династії був Менахем Нахум Тверський (1730-1797), який вважається одним з наймолодших учнів Бешта і один із найстарших учнів магіда з Межириччя⁶⁷. Рід Тверських налічує понад 50 тисяч нащадків, про що свідчать архівні матеріали, зібрані Іцхаком Меїром Тверські з Нью-Йорка, США. Про династичний ланцюжок свого роду він розповідав Радіо Свобода. За його словами, перший з династії Тверських прийшов до Чорнобиля із села Норинськ, що на Житомирщині. Менахем Нахум був популярним проповідником і чорнобильська громада запросила його до себе, щоб він став місцевим рабином. За переказами, місцеві люди вважали його фантастичним проповідником і святою людиною. Він поселився в Чорнобилі десь між 1777

⁶⁶ Hasidism: A New History/David Biale, David Assaf, Benjamin Brown, Uriel Gellman, Samuel C. Heilman, Moshe Rosman, Gadi Sagiv. And Marcin Wodziński. – Princeton: Princeton University Press, 2017. P.104.

⁶⁷ Там само: с. 105.

і 1780 роком. Підтвердження цьому, каже Тверські, знайдено в даних перепису 1795 року, де також зазначено, що його син Мордехай жив з ним по-сусідству⁶⁸. Особливе місце серед хасидських течій посідає ХаБад. Засновник – Шнеур Залман із Ляд (також відомий як Старий Ребе; 1745-1812). Його двір вирізнявся своєю винятковою інтелектуальністю, доктринами та організацією. Відкидаючи чудотворення, яке вважалося професією багатьох цадиків, баал-шемів, він вважав, що роль цадика полягала насамперед у тому, щоб бути вихователем і духовним провідником. Згідно теорії Залмана, можна поширити послання хасидизму, не зважаючи на його езотеричність і елітарність, серед менш освічених послідовників. Кожен окремий хасид мав використовувати те, чого навчав ребе, щоб боротися з життєвими труднощами⁶⁹. У випадку з Брацлавським хасидизмом не було узгодженого наступника, тож Нахман з Брацлава (1772-1810), праонук Баал Шем Това, фактично, залишався єдиним цадиком, якого коли-небудь мали брацлавські хасиди. Тим не менш, вони змогли зберегти свою громаду і залишитися унікальною групою в хасидизмі навіть тоді, коли цей суттєвий елемент лідерства був відсутній⁷⁰. Серед відомих та впливових варто назвати династію Ружин, знаменитою надзвичайною пишністю свого двору, або Вижницьку, особливістю якої був музичний супровід релігійних практик. Династія Жидачів-Комарно запам'яталась потужним кабалістичним вченням. Колись потужна династія Олика (Волинь) сьогодні майже невідома.

Чорнобиль і Ружин були панівними династіями в південних районах смуги осілості. З переїздом двору Ружиних до Австрії на початку 1840-х років Чорнобильська династія стала найбільшою гілкою хасидизму в Україні,

⁶⁸ «Чорнобиль не загинув» – нащадок чорнобильських рабинів URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27692726.html> (Дата звернення: 04.05.2025).

⁶⁹ Hasidism: a new history / D. Biale and oth. Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2017. P. 125—126.

⁷⁰ Там само: P. 235.

головним чином завдяки численним цадикам, які об'єднали свої громади, часто подорожуючи регіонами⁷¹. В Україні на сьогодні представленими з раніше існуючих є гілки ХаБад Любавич, Карлін-Столінського хасидизму, Брацлавського та Сквирського. Серед головних рабинів України двоє належать до хасидських напрямків. Це Моше Реувен Асман (ХаБад) і Яков Дов Блайх (Карлін-Столін).

2.3. Протистояння Гаскали хасидизму

У середині ХІХ ст. в період, що охоплює хронологічні межі нашої роботи, хасидизм поступово почав сприйматися як традиційна частина іудейства, однак зазнав численних нападок з боку представників української течії Гаскали, що їх називали маскілім. І саме представники цього руху були засновниками єврейської російськомовної преси в Одесі, про що йдеться в нашому дослідженні. Існують декілька версій її зародження. Згідно однієї з них, єврейське Просвітництво виникло у Німеччині в середині ХVІІІ ст. Його засновником вважають Мозеса Мендельсона (1729-1786). За іншою версією, Гаскала формувалася одночасно в кількох центрах, як в Центральній, так і в Східній Європі⁷².

Для нашої роботи представляє інтерес історія української Гаскали, яка бере початок з Галичини, що після поділу Речі Посполитої у 1772 році опинилася у складі Австрійської імперії. Центрами просвітництва на українських землях в цей час були Броди, Львів і Тернопіль. Іммануель Еткес, який досліджував еволюцію Гаскали, пише, що рух підтримувала єврейська економічна та соціальна еліта. Провідниками Гаскали в Галичині були молоді інтелектуали та автори, більшості з яких було двадцять-тридцять років. До них приєднувалися професіонали, такі як вчителі та лікарі, а також службовці великих купців. Серед видатних діячів цього періоду варто

⁷¹ Там само: Р. 235.

⁷² Кальян С. Єврейське Просвітництво в Україні: епоха та постаті. Віче №3. Лютий. 2009.
URL: <https://veche.kiev.ua/journal/1301/> (дата звернення: 04.05.2025).

назвати Нахмана Крохмаля, в будинку якого у Жовкві проходили регулярні зустрічі прихильників руху. Характерною ознакою існування Галицької Гаскали була її непримиренна боротьба з хасидизмом, який значно розширив свою географію і стрімко набирал послідовників, особливо, серед молоді. Як наголошує Еткес, боротьба з хасидизмом була життєво важливою складовою Гаскали Галичини і, значною мірою, сенсом її існування⁷³.

Погляди галицьких маскілів на політичну, культурну та соціальну інтеграцію євреїв у навколишню культуру розділяли і їхні одеські послідовники. Ми вже згадували про Йосефа Перла, чий сатиричні твори були пародіями на хасидські книги і значною мірою вплинули на уявлення маскілім про хасидизм. Так, єврейські публіцисти на шпальтах російськомовної преси представляли хасидів як неосвічену масу, використовуючи весь арсенал сатиричної зброї і риторику літераторів-просвітителів. Варто зауважити, що в середині XIX ст. вже Одеса була центром української Гаскали і її прихильники прагнули «виправити» свій народ, позбавити його відокремленості від навколишнього середовища, інтегрувати у російське суспільство. Гаскала цього періоду вважається поміркованою, багато в чому завдячуючи поглядам Лазара Цвейфеля (1815-1888)⁷⁴. Про його позицію у питаннях ставлення до хасидизму Шмуель Файнер писав, що Цвейфель надав хасидському руху легітимність і вимагав «миру для Ізраїлю». Файнер вважав, що навіть попри те, що дуже небагато колег Цвейфеля поділяли його толерантний підхід до хасидизму, все ж

⁷³ The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. URL: <https://encyclopedia.yivo.org/article/10> (Дата звернення: 04.05.2025).

⁷⁴ The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. URL: <https://encyclopedia.yivo.org/article/1808> (Дата останнього звернення: 04.04.2025).

поміркована Гаскала, головним представником якої він був, у другій половині XIX ст. була опорою маскілім у Російській імперії⁷⁵.

2.4. Ставлення імперської влади до хасидизму

Протистояння з Гаскалою було не єдиним викликом для хасидизму в середині XIX ст. Режим боровся з цадикізмом. Це соціальне явище виникає паралельно із заснуванням хасидських династій і пов'язано з формуванням цадиками власних дворів, на кшталт королівських. В Російській імперії цей термін набуває негативного відтінку і в нападках на хасидів та їхніх лідерів просвітники дуже часто виступали на боці уряду. Водночас, погляди маскілім на модернізацію євреїв не завжди співпадали з державною політикою імперії. «Батько» української Гаскали, уродженець Волині Ісаак Левінзон боровся з цадикізмом не стільки як з ворогом загального просвітництва, скільки з гасителем єврейського знання⁷⁶.

Отже, що представляв собою хасидський двір, або суд, який формувався навколо цадиків? Це своєрідний адміністративний центр, який нагадував функціонально деякі з адміністративних центрів латифундій польських магнатів. Цілком можливо, що хасиди наслідували кілька елементів цієї соціально-економічної структури, яка їм була, безперечно, відома, особливо тому, що євреї відігравали вирішальну роль у керуванні цими маєтками. Наприкінці XVIII ст. інститут суду став невід'ємною рисою хасидизму, хоча кожен цадик мав свій стиль керівництва. Були цадики, які, як правило, виїжджали за межі своїх дворів, щоб відвідати своїх хасидів, а були інші, які майже не подорожували, проводячи всі зустрічі зі своїми хасидами у дворі. Паломництво до резиденції цадика стало центральним

⁷⁵ The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. URL: <https://encyclopedia.yivo.org/article/1808> (Дата останнього звернення: 04.04.2025).

⁷⁶ Цинберг С.Л. Исаак Бер Левинзон и его время. *Еврейская старина*. 1910. №4. С.33.

досвідом хасидів⁷⁷ і об'єктом критики з боку їхніх опонентів, маскілім. У другій половині XIX ст. скандальною стає тема так званого виїзного проповідництва цадиків («магідут»).

Як ми зазначали, в нападках на цадикизм погляди маскілім часто співпадали з урядовою політикою щодо хасидизму, яку не можна назвати цілеспрямованою⁷⁸. Росія у 1795 році разом з новими територіями отримала найбільшу у світі кількість єврейського населення: майже 600 000. Єврейська політика там коливалася від продовження ставлення до євреїв як до самостійної етнічно-релігійної спільноти до намагань їхньої асиміляції⁷⁹. Цей потужний інструмент імперія Романових активно використовувала із залученням всієї ідеологічної машини та бюрократичних інститутів. Зрештою, це призвело до помітного зросійщення єврейської спільноти⁸⁰, яка за даними 1859 року складалась з 1 378 476 євреїв у 17-ти південних та західних губерніях Росії⁸¹. Як пише Наталя Яковенко, євреї додавали новий колорит у палітру міст. Так, чисельність єврейського населення наприкінці XVII - впродовж XVIII ст. при сприянні магнатів, зацікавлених у посередницьких та орендарських послугах, різко зростає. Зокрема, у другій половині XVIII ст. лише на території Галичини проживало близько 30% євреїв усієї Речі Посполитої. Їхня загальна чисельність становила понад 600 тис. осіб, тобто приблизно третину всього єврейського населення тогочасної Європи. В багатьох поселеннях польсько-українського пограниччя євреї складали до половини, а деколи навіть більше міщанського загалу: у

⁷⁷ Hasidism: a new history / D. Biale and oth. Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2017. P. 226—228.

⁷⁸ Там само: с. 504.

⁷⁹ Там само: с. 259

⁸⁰ Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX- початок XX ст. С. 4.

⁸¹ Современная летопись. *Сион*. 1861. №29. 19 января. С.460.

Добромилі – 70,2%, Перемишлі 55,6%, Дрогобичі 58,8%, Ряшові 49,8%, Сяноку 36,4%, Ярославі 22,3%. Аналогічна картина спостерігалась на решті українських територій, де звучання трьох мов – української, єврейської, польської – було звичним явищем. Додатково цьому сприяло те, що за Петра I було проведене примусове виселення євреїв з Російської імперії. Заборона проживання у межах Росії особам іудейського віровизнання повторювалася при царицях Анні Іоанівні, Єлизаветі, Катерині II. Тож єврейське населення скупчувалося в Речі Посполитій, а після включення її теренів до складу Російської імперії власне для них була визначена так звана смуга постійної єврейської осілості⁸².

Сучасні історики дотримуються думки, що політика імперії стосовно євреїв, принаймні, до кінця XIX ст. була складовою загальнодержавної політики як за метою, так і за методами. Визнаючи негативне ставлення імперської влади до єврейства, дослідники розглядають відсутність громадянських та політичних прав у євреїв в контексті всезагальної відсутності юридичних прав у цій державі, де рівноправ'я декларувалося лише на папері⁸³. За своєю суттю, в Росії не склався громадянський устрій, за яким все населення країни мало б однакові права та обов'язки і конфесії були одним з головних факторів поділу суспільства на окремі компоненти. Характерною особливістю російської історії є політика держави щодо навернення у православ'я, в тому числі, через різноманітні преференції для вихрестів⁸⁴. Етнічна політика імперії на Правобережжі не стала безпосереднім об'єктом діяльності окремої спеціальної державної інституції, пише Ю.Поліщук. До її реалізації була причетна вся вертикаль державного

⁸² Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997. С. 322—323.

⁸³ Натанс Б. За чертой: евреи встречаются с позднеимперской Россией. Москва: РОССПЭН, 2007. С. 37.

⁸⁴ Верт П. Православие, инославие, иноверие. очерки по истории религиозного разнообразия Российской империи. *Новое литературное обозрение*. 2012. С. 43—44.

управління – від імператора до місцевих органів влади, що породжувало непослідовність та безсистемність⁸⁵. Водночас для держави було головним контролювати нових громадян. І запровадження Катериною II смуги осілості для євреїв у 1791 році також відповідало цій меті. Правові обмеження, які можна охарактеризувати як дискримінаційні стосовно євреїв, тривали протягом усього часу імперського правління, коливаючись від найсуворіших до більш ліберальних. Перші спроби визначити правовий статус єврейського народу в імперії Романових відносяться до початку XIX ст., коли у 1804 р. Олександр I видав «Положення про євреїв». Документ містив суперечливі норми: а) відокремлення євреїв, як таких, що відрізняються від іншого населення за своїм світоглядом і характером економічної діяльності, і б) злиття їх з християнським населенням. Серед поступок єврейським дітям дозволялося навчатися в російських народних училищах, гімназіях і університетах та надавалося право іудеям відкривати власні загальноосвітні училища з обов'язковим викладанням в них однієї з трьох мов: російської, польської або німецької. З одного боку, це сприяло масштабного розвитку світської єврейської освіти в країні, з іншого – влада таким непрямим способом створювала умови для асиміляції єврейського населення в християнську спільноту⁸⁶. «Положення про євреїв» серед іншого визнавало право різних релігійних груп у єврейській громаді зводити свої синагоги і призначати своїх духовних лідерів. Цей параграф, фактично, легалізував хасидський рух і ускладнив адміністративну боротьбу з ним⁸⁷. Олександр I надав вихрестам з євреїв широку рівноправність і навіть «пробачив» їхню

⁸⁵ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2012. С. 88

⁸⁶ Рибак О. Влада – євреї – слов'яни. Міжконфесійні відносини в Росії у XIX ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність». / Житомир, 2009. С.170

⁸⁷ История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи: в 2 т. / Лурье И. и др. Москва, 2012. Т.2. С. 108.

«експлуаторську діяльність», адже станова структура тогочасного російського суспільства не дозволяла навіть вихрестам потрапити до нього. Микола I також був прихильником асиміляції євреїв. За часів його правління з метою «виправлення» іудеїв російським урядом було запропоновано створити казенні єврейські училища, скасувати кагали, заборонити особливий єврейський одяг, розподілити усіх євреїв, з точки зору їх суспільної діяльності та роду занять, на «корисних» підданих і «волоцюг», збільшити для останніх рекрутський набір утричі тощо. Іншим методом «виправлення» євреїв було втручання чиновників у їхнє релігійне та культурне життя. У липні 1826 р. впроваджено нагляд за єврейськими книгами, які видавалися за кордоном і поширювалися у Росії. Особливий контроль стосувався хасидської літератури. Незабаром цензуру було розширено на всі єврейські видання. З 1836 р. за законом видання єврейських книг дозволялося лише у тих містах, де був цензор. Усі єврейські друкарні у Російській імперії, за винятком Вільно і Житомира, були закриті. В оновленому у 1835 році законодавстві щодо євреїв їх, зокрема, зобов'язували зареєструвати постійні прізвища, була заборона на одруження до 18 років, корегувалися смуги осілості, надавалися пільги землеробам. Також у 1835 р. в імперії запроваджено інститут казенного рабинату. На місце традиційних рабинів відтоді призначалися рабини – прихильники асиміляції. В системі єврейської освіти з 1844 року запроваджувалися правила стосовно єврейських вчителів – меламедів, яких серед іншого перевіряли на політичну лояльність, а пізніше – на знання російської мови. У 1873 р. закрито державні школи для євреїв, а рабинські училища перетворено на учительські інститути⁸⁸. Період, про який йдеться в нашій роботі, Пол Раденські називає особливим в єврейській історії. З 1855 по 1881 рік Росією правив Олександр II, чії реформи – включно з визволенням кріпаків,

⁸⁸ Безаров О.Т. Історія єврейського народу країн Східної Європи у новий час. Навчальний посібник. Чернівці, 2023. С.231—239.

запровадженням модернізованої правової системи та відносно вільної преси – значно змінили імперію, пише він. Незважаючи на це, більшість євреїв були змушені жити в переповненій смузі осілості. Багато маскілім вважали, що емансипація прийде швидше, якщо єврейське населення зможе довести свою готовність прийняти норми і відповідальність західної культури. Однак на теренах Російської імперії бажанню маскілім протистояли хасиди з їхніми релігійними звичаями, традиційним одягом і недовірою до влади. Протистояння загострилось у 1860-ті рр.⁸⁹

Таким чином, в Російській імперії етнонаціональна політика стосовно євреїв вирізнялася негативним ставленням до іудеїв, про що свідчить запровадження смуги осілості і небажання її скасувати незалежно від імператорського правління. Єврейська політика була направлена, переважно, на асиміляцію та русифікацію з дотриманням дискримінаційних норм, метою яких було запровадження контролю над всіма сферами життя єврейської спільноти. Політика царської Росії стосовно рабинів зачепила хасидів, які мали своїх прихильників в рабинському середовищі. Стратегія російського уряду щодо хасидизму не розглядалася в конкретній площині боротьби з певним релігійним явищем, а була спонтанною. Влада не вплутувалася у внутрішні єврейські чвари, до того ж, цьому заважала велика бюрократична машина. Історики пояснюють відносну толерантність певний час до хасидів тим, що, приміром, Микола I мало приділяв уваги таким маргінальним питанням як єврейські «секти». Навіть контроль за хасидською літературою був викликаний не ідеологічними причинами, а доносом на хасидів, які, начебто, незаконно друкували свої книги у західних провінціях імперії. Зрештою, це призвело до контролю над єврейськими друкарнями, багато з яких було закрито. В той же час, наприкінці правління Миколи I, можливо, через його фобії стосовно іудаїзму, зросла кількість антихасидських

⁸⁹ Paul Radensky. *Hasidism in the Age of Reform: a Biography of Rabbi Duvid Ben Mordkhe Twersky of Tal'noye*. Jewish Theological Seminary of America, 2001. P.7.

розслідувань. Значну їхню кількість було спричинено доносами. Наприклад, за доносом у 1841, 1847 роках таємна поліція тримала під наглядом Менахема Менделя Шнеерсона, засновника хасидської течії ХаБад. Інтерес царської поліції до цадика з явно проросійськими поглядами та помірно позитивним ставленням до урядової політики реформування єврейського суспільства важко зрозуміти, хіба що, як припускають дослідники, як наслідок параної з боку режиму. У 1853 році офіційний радник з єврейських справ при генерал-губернаторові білоруських губерній Моїсей Берлін опублікував доповідь «Істория хасидизма», яку з коментарями було направлено до Міністерства внутрішніх справ. Єврейський комітет під егідою того ж міністерства незабаром рекомендував суворо контролювати хасидизм і «вжити спеціальних заходів для запобігання незаконним зібранням, скликаних цадиками». На початку 1854 року імператор затвердив першу антихасидську директиву, засновану на доповіді Берліна.

Після смерті Миколи I відносини між урядом і хасидами не покращилися. Механізм доносів, соціальних конфліктів і адміністративного втручання не міг бути легко демонтований. Ліберальні євреї, в очікуванні освітніх реформ від Олександра II, ще більш вороже ставилися до відсталості, особливо у середовищі хасидів. Крім того, криза єврейських общинних інституцій, спричинена політикою Миколи I, послаблення соціального контролю та доноси уряду набули масштабного характеру, оскільки успішні інформатори отримували значні винагороди. У листопаді 1865 року, також через доноси, київський генерал-губернатор заборонив перевидана в 1885 році і була чинною до 1896 року. Тридцятирічний термін дії цього указу, безсумнівно, мав великий вплив на історію хасидизму в Україні останніх десятиліть XIX ст. Незважаючи на те, що цадикам вдалося обійти його умови шляхом хабарів або поїздок через нібито стан здоров'я, це вплинуло на їхню мобільність. Можливо, це відіграло свою роль у зниженні підтримки хасидизму в Росії на рубежі XX століття, хоча застосовувався він виключно в Україні, а можливо, лише в Київській губернії чи навіть лише до

однієї династії – династії Тверських. Це питання ще потребує досліджень. Тим не менше, центральна влада загалом уникала таких жорстких обмежень, оскільки це могло, навпаки, сприяти зростанню авторитету хасидів, яких би розглядали як мучеників за віру. Більше того, наприкінці століття російський уряд почав розглядати хасидизм як можливого консервативного союзника в питаннях боротьби з революційними рухами⁹⁰.

Підсумовуючи, зазначимо, що хасидизм до тридцятих років XVIII ст. був привілеєм окремих елітних кабалістичних гуртків і не претендував на масовість. У вказаний період на землях Правобережної України склалися сприятливі умови для появи нового єврейського релігійного руху. Рабинізм з його схоластикою ставав все більшим тягарем для простого єврейства, поглиблюючи прірву між духовною аристократією та черню і вже не міг відповідати устремлінням єврейських мас. Народ прагнув живої віри. Ці прагнення посилювали криваві погроми XVII ст. В іудейському середовищі з його релігійно-містичними коливаннями тривали морально-ціннісні пошуки, не було провідника, який б спрямовував і наставляв своїх одновірців. Економічна ситуація на Правобережжі для євреїв також сприяла виникненню реформ в релігійній сфері. Криза рабинізму відкрила шлях до реформ. Як релігійна течія, яка виникла на Поділлі у 30-х роках XVIII ст., хасидизм набув масового характеру в період після 1722 року до 1815 року. Засновником і провідником містично-релігійного вчення був Ізраель бен Еліезер, або Бааль Шем Тов, який, втім, не проголошував себе лідером. Рух набув масовості після його смерті. Становлення хасидизму як релігійної течії відбувалося поступово. Доступність нового вчення для всіх євреїв незалежно від їхніх статків, статусу, релігійної освіченості, а також відданість релігійним традиціям з привнесенням нових молитовних практик швидко завоювали прихильність єврейських мас. Хасиди запропонували новий вид

⁹⁰ Hasidism: a new history / D. Biale and oth. Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2017. P. 509— 512.

духовного лідерства: посередництво цадика між земним та божественним. Нова ідеологія не протирічила іудейській релігії, але відрізнялася від традиційної рабиністичної, що спричинило супротив з боку традиціоналістів, особливо, литовських на чолі з Віленським Гаоном.

Хасидське вчення критикували прихильники єврейського Просвітництва Гаскали. Сучасні дослідження, в тому числі, наша робота, доводять, що конфлікти з опонентами, якщо і були, то на локальних рівнях, не мали масового характеру і не вплинули на подальший розвиток хасидизму, який до кінця XIX ст. набув свого розквіту і масовості. Період з 1815 року до Першої світової війни історики називають «золотим віком» хасидизму. Взаємини хасидів з окремими групами єврейської спільноти, здебільшого, не представляли інтерес для держав, на території яких вони відбувалися. Це стосується Речі Посполитої і країн, які стали її наступниками. Політика російської влади стосовно хасидів була, скоріше, спонтанною і загалом уникала жорстких обмежень, оскільки це могло сприяти зростанню авторитету хасидів, яких би розглядали як мучеників за віру.

Розділ 3. Хасидизм на шпальтах єврейської російськомовної преси

3.1. Зародження преси та формування персонального складу редакцій

Якщо говорити про єврейську періодику Одеси середини XIX ст., то загалом вона виходила трьома мовами: їдиш («Кол мевасер», 1862-1871), іврит («Ха-Меліц», 1861-1871) та російською («Рассвет», «Сіон», «День», 1860-1871).

Загострення внутрішньо єврейського протистояння (між маскілім та хасидами) співпало з виходом в Одесі у травні 1860 року першого друкованого органу російською мовою для євреїв «Рассвет», який на своїх

шпальтах розгорнув непримиренну боротьбу з хасидизмом та його проявами. Причини антипатії, серед іншого, варто шукати в історії зародження та становлення єврейської періодики одеського періоду, особливості якого обумовили створення окремого російськомовного видання для євреїв. Які ці особливості? Одеса у середині ХІХ ст. була значним промисловим, культурним та просвітницьким центром півдня України. Географічне розташування міста, через яке проходили торгівельні шляхи, у тому числі, морські, сприяло його бурхливому розвитку. І єврейство відіграло важливу роль у процесах життєдіяльності своєї південної столиці, що знаходилася під владою Російської імперії.

Багато євреїв мігрували до Одеси з Галичини, де сильні позиції мала Гаскала (єврейське Просвітництво). Ідеї галицького Просвітництва прижилися на одеському ґрунті. Маскілім Одеси очолювали головні комісії та суспільні інститути, які керували життям єврейської громади. На що саме впливали просвітники? Найперше, йдеться про реформу традиційної єврейської освіти. За підтримки влади вдалося відкрити в місті в 40-х роках ХІХ ст. перші в Російській імперії казенні єврейські училища⁹¹, а одне з них, засноване у 1826 році, існувало до середини ХІХ ст. попри те, що державна єврейська освіта не користувалась популярністю в інших регіонах імперії, як ми побачимо в публікаціях досліджуваної нами преси. Переселенці з Бродів заснували в Одесі власну синагогу, яка набула популярності серед місцевого єврейства і була предметом постійних чвар і навіть сутичок з представниками нового покоління освічених юдеїв.

У нашому дослідженні йдеться вже про друге покоління маскілім – одеське, яке, на відміну від галицького, отримувало знання в державних навчальних єврейських закладах, в яких викладання російської мови було обов'язковим. Це напряду було пов'язано з редакційною політикою

⁹¹ Петриковская Е.. По направлению к источнику. Udaica в фондах НБ ОНУ и современные исследования еврейской истории и культуры. Одесса. 2019. С. 41 — 46.

досліджуваних нами видань.

Якою була загальна ситуація з видавництвом періодики в Одесі? Загалом в Російській імперії середини XIX ст. для преси це був час реформ, в тому числі, цензурних. І хоча Головний цензурний комітет знаходився у Петербурзі, в Одесі був особливий єврейський цензор. Ця посада була запроваджена у 1863 році. До цього часу цензуруванням займався «вчений єврей» при попечителєві Одеського навчального округу⁹².

В Україні місцева преса починає активно розвиватись на початку XIX ст. Одеса була одним із центрів, де до 1860-х років вже сформувався газетний ринок і єврейські публіцисти мали змогу публікуватися в місцевій пресі. Слід зауважити, що у цей період єврейський світ був дуже активним у всіх сферах суспільного життя і активно реформувався. Для реалізації всіх нововведень в місті сформувалась інституційна інфраструктура: періодична преса, видавництва, бібліотеки, літературні та просвітницькі товариства. Водночас, в Російській імперії приналежність до світу культури означала відмову від єврейства, асиміляцію та зросійщення. В Одесі євреї задля просування культурних, економічних та комерційних потреб вимушено рухалися до неєврейського світу⁹³.

Варто звернути увагу на важливі обставини, які підштовхнули до започаткування єврейської періодики. Ними були складні взаємини одеських маскілім з російськими видавцями. Наприкінці 50-х років протиріччя між ними набули особливої гостроти. Єврейська проблематика на шпальтах російськомовної преси поступово набирала антисемітських відтінків. Російські видавці здебільшого не поділяли поглядів єврейських колег,

⁹² Документи по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины:

Путеводитель. Т. 2: Николаевская, Одесская, Херсонская области. / Науч. ред.: Е.И. Меламед. Киев, Стилос. 2014. С. 222..

⁹³ Петриковская Е.. По направлению к источнику. Udaica в фондах НБ ОНУ и современные исследования еврейской истории и культуры. Одесса. 2019. С.46.

водночас на словах запевняючи їх у підтримці прагнень інтегруватися у російське суспільство. Як наголошував Адольф Ландау у 1873 році, органи російської періодики визнають важливість і необхідність можливого скорішого вирішення єврейського питання і вважають аномальним становище єврейства в Росії та на її околицях. Всі вони, за його словами, визнають також, що розв'язання цього питання є важливим в інтересах не лише євреїв, а і всієї держави і «журналістики, яка поважає себе»⁹⁴. Натомість, як стверджував Лев Леванда, навіть найліберальніші газети та журнали рішуче відмовлялись друкувати більш-менш серйозні статті з єврейського питання, мовляв, «ця справа занадто для них є спеціальною і зовсім їх не стосується. Тобто, зліберальнічали трошки, як того вимагав дух часу...,та й годі»⁹⁵. Як писав Михайло Моргуліс про ситуацію, що склалася в публіцистичній сфері, євреї звертаються до російської періодики, говорять, що умови їхнього життя в імперії роз'їдають їхній внутрішній побут, деморалізують і вони бажали б зняти з себе цей спеціальний тягар, якби були впевнені, що російське суспільство простягне їм «братню руку»; євреї посилаються на історичний матеріал, на дійсні факти з життя, аби не виявитися голослівними, а їм відповідають, мовляв, не до вас і не до вашої задумливої атмосфери⁹⁶.

Л.Леванда вбачав причини такого ставлення імперської журналістики в російському менталітеті. За словами публіциста, час, за який єврейська освічена інтелігенція зробила «гігантську роботу», пройшов повз «благополучного россиянина», не зачепивши його нутра і тому не «час» винен, а інертність російської людини, вихованої на барстві, кріпосництві,

⁹⁴ А.Л. Своеобразное положение еврейского вопроса в русской журналистике. *Еврейская библиотека*. 1873. Т.4. 27 октября. С. 292—301.

⁹⁵ Леванда Л. К истории возникновения первого органа русских евреев. историко-культурный очерк. *Восход*. 1881. Июнь. Кн.І. С.132—152.

⁹⁶ Моргулис М. Еврейский вопрос в его основаниях и частностях. *Восход*. 1881. Январь. Кн.І.Стр.15—17.

чиновництві і таке інше. За словами Леванди, важливим було те, що про євреїв заговорили, що свідчило про сам факт їхнього існування⁹⁷. Леванда як один з тих, хто стояв біля витоків єврейської російськомовної періодики, писав свої спогади у 1881 році і вже тоді він констатував, що всі зусилля одеських просвітителів модернізувати одновірців «згодом було так легковажно осміяно та обпльовано». Водночас, пояснюючи ідею преси для євреїв, він писав, що не було сумнівів у створенні постійного, а не тимчасового, випадкового ристалища, з бійцями справжніми, а не вільно практикуючими, словом, необхідний «єврейський орган», присвячений єврейським інтересам у всіх їхніх видах для того, щоб «справа» рухалася вперед⁹⁸. М.Моргуліс обґрунував ідею так: «поки існує така ліберальна російська преса, до тих пір має існувати окрема російсько-єврейська журналістика»⁹⁹.

Таким чином, необхідність окремого друкованого органу для євреїв Російської імперії була викликана спротивом російської преси занурюватися у вирішення так званого єврейського питання, з одного боку. З іншого, єврейські журналісти, представники молодого покоління Гаскали прагнули захисту інтересів одновірців, затиснутих у смузі осілости, обмежених у багатьох правах і це можна було зробити, на їхню думку, на шпальтах власне єврейської періодики, причому, російськомовної. Як писав С.Цинберг, до 50-х років ХІХ ст. однорідна раніше маса маскилім почала диференціюватися: поруч з автодіактами, вихованими в дусі «берлінського просвітництва» (Гаскали), з'явилися вихованці рабинських училищ і університетів, знайомі з

⁹⁷ Леванда Л. К истории возникновения первого органа русских евреев. историко-культурный очерк. *Восход*. 1881. Июнь. Кн.І. С. 132—134.

⁹⁸ Там само, с. 135.

⁹⁹ Моргулис М. Еврейский вопрос в его основаниях и частностях. *Восход*. 1881. Январь. Кн.І. Стр. 26—27.

російською мовою та літературою¹⁰⁰. Йдеться про випускників державних, тобто, підконтрольних імперії рабинських навчальних закладів з обов'язковим викладанням в них російської мови, які були створені в першій половині XIX ст. Це було наслідком мовної державної політики, за якої, зазначає В.Шандра, Міністерство народної освіти, яке мало турбувалось про освіту християнського населення, активно переймалось освітою іудеїв. У такий спосіб влада намагалася подолати єврейський «релігійний фанатизм і обскурантизм»¹⁰¹. Л.Леванда пояснював потребу російськомовності єврейської преси в необхідності не в єврейському органі загалом, а в такому, який був би живим, чесним провідником здорових думок, понять та ідей, і який би притому видавався зрозумілою для співгромадян мовою, щоб «наша справа» не була для останніх книгою за сімома печатками¹⁰².

Отже, історія єврейської преси в Одесі починається задовго до її офіційного народження. Як згадував Цинберг, молоде покоління маскілім бачило райдужні перспективи у справі «виправлення» єврейства на шляху до подолання існуючого безправ'я. Просвітники сподівалися на підтримку громадської думки. І якщо маскілім попередньої епохи надсилали доповідні записки уряду, то наступники пішли іншим шляхом: впливати словом. Тобто, створити спеціальний орган державною мовою, присвячений єврейським інтересам у всіх його проявах. Цей орган мав надати відповідь на питання, висунуті новими віяннями і які наполегливо вимагали вирішення; він мав також стати центром об'єднання єврейської інтелігенції у її боротьбі з відсталістю внутрішнього єврейського життя. Найвдалішим місцем для

¹⁰⁰ Цинберг С.Л. История еврейской печати в России в связи с общественными течениями. Петроград, 1915. С. 35.

¹⁰¹ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г.Боряк; Упорядн.: Г. Боряк та ін. С.ХІІ—ХІІІ.

¹⁰² Леванда Л. К истории возникновения первого органа русских евреев. историко-культурный очерк. *Восход*. 1881. Июнь. Кн.І. С. 135.

видання такого органу був найбільший центр півдня Російської імперії, Одеса, оскільки внаслідок низки культурних та соціальних причин одеська громада ще в першу половину XIX століття почала набувати європейських форм і тамтешнє єврейство дало найбільший контингент знайомих з російською мовою¹⁰³.

Щодо ініціаторів створення такого друкованого органу, існують декілька версій. За однією з них, у 1857 році відомий в одеських колах громадський діяч, публіцист Олександр Цедербаум порадив молодому, але вже відомому в єврейських просвітницьких колах письменнику і публіцисту Осипу Рабиновичу звернутися за дозволом видавати друкований орган, присвячений інтересам єврейства. Як пригадує Цинберг, ще до бесіди з Цедербаумом, а саме 23 грудня 1856 року, Рабинович спільно з одеським купцем Іохимом Тарнополем направили записку відомому вченому Миколі Пирогову, який виконував на той час обов'язки попечителя одеського навчального округу. У записці було представлено програму з семи рубрик журналу для євреїв російською мовою з назвою «Рассвет». Згідно заяв його майбутніх редакторів, журнал мав слугувати засобом для розповсюдження між євреями «корисних знань, істинної релігійності і законів спільного життя та моралі»¹⁰⁴. Юлій Гессен у спогадах вказував на роль Пирогова у підтримці єврейських прагнень до освіти. За словами Гессена, Пирогов порушив у 1856 році клопотання перед міністром народної освіти, посилаючись на сприяння з видання журналу одеських «купців Йосипа Рабиновича та Іохіма Тарнополя». Міністр Авраам Норов не знайшов жодної небезпеки у виданні журналу, також підтримав ідею і міністр внутрішніх справ Сергій Ланской. Проти виступив Єврейський комітет, який заявив, що видання російською мовою «єврейського журналу релігійного змісту було б незручним у

¹⁰³ Цинберг С.Л. История еврейской печати в России в связи с общественными течениями. Петроград, 1915. С.38.

¹⁰⁴ Там само: с. 39.

багатьох відношеннях» . Тому Комітет пропонував «надати Рабиновичу і Тарнополю, якщо вони побажають, видавати цей журнал єврейською або жидівсько-німецьким жаргоном, яким користуються євреї в Росії»¹⁰⁵.

Леванда припускав, що просвітникам завадили хасиди, які мали вплив на Єврейський комітет і які угледіли виклик у створенні єврейського друкованого органу російською мовою. За його словами, торжество хасидів тривало недовго: лише півтора роки¹⁰⁶. Як пригадує Ю.Гессен, Рабинович не полишив свого прагнення видавати журнал саме російською, оскільки хотів цим шляхом впливати на російську громадську думку на користь полегшення становища євреїв. Він згодом надав нову записку на ім'я Пирогова із запевненням не торкатися релігійних питань. Проте справа не рушила. Тоді Рабинович і Тарнополь відправили у міністерство «Записку про важливість направлення і користь єврейського періодичного видання в Росії російською мовою», де обережно окреслювались і основні лінії видання: прагнути духовного відродження єврейського населення, з одного боку, і полегшення його правового становища – з іншого. Єврейський комітет погодив, що з виключенням релігійних завдань немає перешкод до вирішення питання і ця постанова Комітету отримала, зрештою, найвищу санкцію 22 жовтня 1859 року, а 27 травня 1860 року вийшов перший номер «Рассвета» з девізом: «І сказав Бог: да буде світло!»¹⁰⁷. Так з протистояння з хасидами почалася епоха єврейської російськомовної періодики зі стартом в Одесі. Тож негативна риторика стосовно хасидизму на шпальтах новоствореної преси, як ми побачимо у нашому дослідженні, була прогнозованою ще і з цієї причини.

Український період означений виходом трьох приватних тижневиків:

¹⁰⁵ Там само: с.39.

¹⁰⁶ Леванда Л. К истории возникновения первого органа русских евреев. историко-культурный очерк. *Восход*. 1881. Июнь. Кн.І. С. 141.

¹⁰⁷ Гессен Ю. Возникновение и гибель «Разсвета» (1860–1861). *Еврейская старина*. 1910. №4. Декабрь. С. 655—656.

«Рассвет» (травень 1860 - травень 1861), «Сіон» (липень 1861 - квітень 1862) і «День» (травень 1869 - квітень 1871). Недовговічність видань зумовлена кількома причинами, серед яких Гессен назвав цензурні поневір'яння, байдужість публіки та скрутне матеріальне становище. Позиція «Рассвета» щодо полегшення обмежувального законодавства стосовно єврейства не співпадала з асиміляторською імперською політикою, оскільки тижневик вказував, що відродження єврейського народу можливе лише за таких умов, згадував Гессен. На характер журналу звернув увагу уряд: новоросійський генерал-губернатор Строганов, який сам захищав ідею про емансипацію євреїв, був змушений дати зрозуміти Рабиновичу, що журнал може висвітлювати темні сторони єврейського життя, але не повинен брати на себе завдання захисту прав євреїв. Тоді Рабинович закрив «Рассвет», причому його спонукали до цього значною мірою й несприятливі матеріальні умови¹⁰⁸. Як згадував Леванда, навіть у 1881 році розкриття причин закриття тижневика було б несвоєчасним¹⁰⁹. Михайло Кулішер називав значним вплив тижневика на суспільно-політичні процеси в житті єврейства. Так, він вважав, що попри слабе розповсюдження «Рассвета», його вплив був величезним: викривальні статті, що з'являлися на сторінках журналу, викликали безкінечні суперечки. Коли «Рассвет» загинув, виник «Сіон»...однак і це видання, як і «День» на початку 70-х років, помер від двох хвороб, через які помер «Рассвет»: від цензурних утисків і байдужості публіки – недостатньої кількості підписників. Не вистачало матеріальних засобів для того, аби дожити до кращих часів і видання припинялись. На цензурні скорпіони «Сіон» натрапив у полеміці з українофільським журналом «Основа». Кулішер заявляв, що «журнал цей весь був просякнутий ворожнечею і ненавистю до євреїв». «Сіон» намагався донести до

¹⁰⁸ Там само: с. 655.

¹⁰⁹ Леванда Л. К истории возникновения первого органа русских евреев. историко-культурный очерк. *Восход*. 1881. Июнь. Кн. I. С. 151.

суспільства позицію «Основи» через російську пресу. Але, за словами Кулішера, статті не пропускались і «Сіон» припинив своє існування¹¹⁰. Про його редакторів Емануїла Соловейчика та Льва Пінскера Рабинович, який відмовився працювати в «Сіоні», говорив як про людей «прекрасних та повних добрими бажаннями». Для Рабиновича був головним сам факт існування єврейських російськомовних видань, навіть якби вони ледве існували¹¹¹.

Необхідність боротьби з наклепами сприяла виникненню «Дня». Як наголошував Кулішер, у виданні вперше були залучені усі наявні законодавчі матеріали для характеристики юридичного становища євреїв. Вперше було використано численні дані з російської літератури для зображення економічного стану єврейства. І це було заслугою Оршанського. Проте байдужість публіки змусила видавця «Дня» Орнштейна закрити журнал, становище якого похитнулось після того, як він виявився нездатним реагувати на погром, який стався 1871 року в Одесі; черговий після події номер містив лише скалічену цензором замітку М.Кулішера про погром, статті інших співробітників, навіть Оршанського, до якого цензура ставилась доволі терпляче завдяки його вмінню ховати гнів і обурення під маскою серйозного викладу, були виключені¹¹². Після закриття «Дня» друк єврейської російськомовної періодики був перенесений до Санкт-Петербурга.

Таким чином, російськомовні видання Одеси для євреїв виявилися нежиттєздатними і це представлялося логічним з огляду на політику імперії

¹¹⁰ Кулишер М. Пятидесятилетие русско-еврейской журналистики. *Еврейская старина*. 1910. №4. Декабрь. С. 653.

¹¹¹ Леванда Л. К истории возникновения первого органа русских евреев. историко-культурный очерк. *Восход*. 1881. Июнь. Кн.І. С. 152.

¹¹² Кулишер М. Пятидесятилетие русско-еврейской журналистики. *Еврейская старина*. 1910. №4. Декабрь. С. 652– 654.

стосовно євреїв. На нашу думку, серед викликів для єврейської преси була і хасидська проблематика. І це не було лише протистояння Гаскалі хасидизму.

Як засвідчила історія виникнення єврейських видань, «хасидська партія» в одесько-єврейському громадському житті відіграла не останню роль. Важливе значення у становленні преси та захисту прав одновірців зіграли українські єврейські публіцисти О.Рабинович, І.Оршанський – редактори «Рассвета» і «Дня» відповідно. Рабинович – уродженець Полтавщини. До Одеси переїхав у 1845 році. Традиційну для євреїв юридичну діяльність поєднував з письменництвом, був активним прихильником ідей Гаскалі і вірив у можливість світлого майбутнього для євреїв у Російській імперії, посідав помітне місце у культурному та літературному житті Одеси. Саме він був редактором «Рассвета». Вплив Рабиновича в Одесі, особливо серед єврейської молоді, був величезний. В Одесі, у дворі Одеського літературного музею стоїть пам'ятник письменнику¹¹³. І.Тарнополь, який разом з Рабиновичем просував ідею єврейської періодики, корінний одесит, просвітник, вважав за головне боротьбу за економічні, соціальні та громадянські права єврейського етносу.

Серед засновників «Рассвета» був волинянин Лев (Леон) Пінскер, який згодом очолив редакцію «Сіона» і редагував перші 22 номери. Йому належить знаменита «Автоэмансипация» (1882), в якій він наголосив на неможливості асиміляції єврейства і змусив до дискусії щодо доцільності євреям підлаштовуватися до чужих правил. Родом з Волині був і М.Кулішер, один з авторів «Дня».

І.Оршанський, батьківщиною якого є Катеринослав (нинішній Дніпро), прихильник Гаскалі, відомий передусім як юрист, економіст, зосереджував увагу на правовому та економічному становищі євреїв. Водночас, бачив

¹¹³ Справжній одеський Рабинович. URL: <https://museum-literature.odessa.ua/project/sspravzhnij-odeskij-rabinovich/> (дата звернення: 07.05.2025).

майбутнє свого народу у складі імперії і наполягав на його активній русифікації та модернізації. Проте, його погляди не співпадали з урядовою асиміляційною політикою, що відображалось на шпальтах «Дня», редактором якого він був і що, зрештою, призвело до припинення існування тижневика. Автором «Дня» був уродженець Бердичева М.Моргуліс – не лише публіцист, а і відомий громадський діяч, борець з антисемітизмом.

Таким чином, можна говорити про започаткування українськими єврейськими публіцистами епохи єврейської російськомовної періодики. Засновники преси – послідовники Гаскалі, її наступне покоління, бачили майбутнє єврейства у складі Російської імперії і багато в чому поділяли імперську політику. Втім, погляди єврейських фундаторів-просвітників відрізнялися від асиміляторської державної політики і були предметом цензурних утисків. Саме тому, український період єврейської російськомовної періодики був нетривалим.

3.2. Критика цадикізму та хасидського способу життя

Один з викликів, з якими зіткнувся хасидизм в Російській імперії – це боротьба з цадикізмом. Ми писали в попередньому розділі, що це явище виникає в ХІХ ст. паралельно з новим етапом розвитку хасидського руху, а саме – із започаткуванням хасидських династій і соціалізації хасидизму. В Російській імперії термін набуває негативного відтінку, багато в чому завдячуючи пресі, на шпальтах якої з'являються згадки про нове явище в єврейському житті. «Рассвет» пов'язував цадикізм з конкретним адресатом: династією Тверських, яка була однією з найбільших в Україні. За півроку після виходу тижневик присвятив три номери публікаціям про поїздки цадика Давида Тверського з Тального (Черкащина, з 1797 року містечко було у складі Уманського повіту Київської губернії) українськими містами наприкінці 1860 і початку 1861 років. Так, тижневик №28 починається з редакційної замітки з Одеси, в якій повідомляється про «біснуватий хасидизм» і «язичницький цадикізм», які «ніколи, здається,...не були в

такому розпалі, як тепер». Автор пише, що редакція закидана листами з Київської, Подільської та Волинської губерній про «постійні нашестя цадиків», і кількість цих листів є такою, що для їх публікації потрібно декілька номерів видань¹¹⁴.

Приїзди цадиків до Одеси, судячи з газетної реакції, були рідкісним явищем, водночас, широкий резонанс в суспільстві навколо цього візиту свідчить про популярність хасидського руху в регіоні, де позиції хасидів мали б бути не такими сильними, як в західних регіонах¹¹⁵. Прибуття Давида Тверського до Одеси наприкінці року відбувся напередодні призначення у місто нового, казенного рабина Швабахера, який «обраний та затверджений рабином і проповідником нашого міста». Можна припустити, що таким чином хасиди намагалися вплинути на владу в питаннях рабинського керівництва. Автор пише, що цадика до Одеси запросили листом за 70 підписами і задає риторичне питання: хто ці люди? Одеська поїздка мала великий резонанс ще кілька місяців потому, оскільки в наступному номері тижневика, де йдеться про поїздку Давида Тверського до Златополя, також згадуються одеські події¹¹⁶. Автор замітки І.Зайдлер засуджує візит цадика Тверського до Одеси у традиційних для цієї критики висловах:

І це трапилося в Одесі, де більшість єврейського населення вірить у цадиків так само як у Далай-Ламу. Але до обскурантизму прийшли на допомогу чванство, догоджання, лицемірство, смішна улесливість¹¹⁷.

Поїздка Давида Тверського у Тульчин у березні 1861 року також була предметом чергової замітки «Рассвета»¹¹⁸. Продовжуючи тему цадикізму,

¹¹⁴ Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №28. 2 декабря. С. 443.

¹¹⁵ Там само: с. 444.

¹¹⁶ Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №29. 9 декабря. С. 460—461.

¹¹⁷ Там само: с. 462.

автори звертають увагу на багатство та блиск, якими оточував себе певний хасидський лідер. Попри те, що не всі цадики практикували розкішне життя, проблема розкоші була зловбоденною в середині XIX ст. в середовищі борців з хасидизмом. В описах виїздів цадиків ми бачимо громіздкі карети, наповнені пуховиками, цадикську гвардію, шикарні екіпажі¹¹⁹.

Отже, як бачимо, цадики широко практикували «візити» поза межами свого постійного перебування, так звані «магідут» (проповідництво), були популярні серед широких верств єврейського населення. Поїздки мали широкий резонанс, про що свідчить неабияка увага преси. Єврейські публіцисти не лише висвітлювали події, пов'язані з діяльністю цадиків, але і висловлювали свій погляд на існування цього інституту, засуджуючи його. Найпоширеніший закид до хасидських лідерів був пов'язаний з грошима. Тема набула скандальності у другій половині XIX ст. Існували два способи, яким цадики отримували фінансове винагородження – підйон («викуп душі»): паломництво хасидів до двору духовного лідера і роз'їзди цадиків – магідут (проповідництво). Звинувачення від маскілім і влади стосувалися «поборів цих святих мужів, які, немов сарана, спустошують міста, що мали нещастя звернути на себе їхню благочестиву увагу»¹²⁰. Автори газетних заміток беруть на себе сміливість виключного знання про хасидський спосіб життя і називають його вертепом дармоїдства і фанатизму. Так, зокрема, охарактеризований Златопіль¹²¹, замітка про який викликала полеміку в пресі. Один з меценатів містечка А.Бродський опублікував спростування, в якому висловив обурення, зазначивши, що «фанатики» – це не все суспільство¹²². Містечко Златопіль в середині XIX ст. було майже

¹¹⁸ Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №45. 31 марта. С. 722—723.

¹¹⁹ Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №47. 14 апреля. С. 750.

¹²⁰ Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №28. 2 декабря. С. 443.

¹²¹ Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №29. 9 декабря. С. 459.

¹²² Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №32. 30 декабря. С. 508.

єврейським, у 1847 році там мешкали 2668 євреїв, у 1897 році – 6373 (78,5%). Від 1793 року містечко перебувало під владою Російської імперії, в XIX – поч. XXст. Златопіль був у складі Чигиринського уезду Київської губернії¹²³.

Фінансова тема стосовно цадиків зустрічається чи не найчастіше на шпальтах «Рассвета». Автори, дуже часто анонімні, вважають, що цадики таким чином спустошують державну казну.

... мало того, що ці пани цадики вбивають в моральному сенсі наше місто: появи їхні мають ще той сумний наслідок, що щорічно воно позбавлене доволі значних сум¹²⁴.

Йдеться про Бердичів, який був своєрідною єврейською столицею, де переважну більшість населення складало єврейство, так само як і у Златополі, який, збіднів на «півтори тисячі рублів срібних» під час візиту до міста цадика Тверського¹²⁵.

Який відсоток серед іудеїв складали хасиди, сказати важко, але, ймовірно, їх було не менше, ніж прихильників традиційних релігійних обрядів. Як от в Житомирі, де, як читаємо в одній з публікацій, кількість тутешніх євреїв ще є вірними жалюгідному хасидизму. При цьому вказується на відсутність перешкод для цього з боку місцевої влади¹²⁶.

Тож, не лише маскілім могли діяти заодно з урядом, хасиди також шукали шляхи «співпраці» з владою, можливості співіснування і подекуди, впливу. Прикладом є отримання патентів членів-попечителів богоугодних закладів, що давало можливість легальних поїздок регіонами для збору коштів¹²⁷. Така практика серед цадиків була досить поширеною і широко

¹²³ Мой штетл: Еврейские местечки Украины. URL: <https://myshtetl.org/vostok/zlatopol.html> (дата звернення: 07.05.2025).

¹²⁴ Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №46. 7 апреля. С. 733—734.

¹²⁵ Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №29. 9 декабря. С. 459.

¹²⁶ Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №13, 19 августа. С. 221—222.

¹²⁷ Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №22. 21 октября. С. 352.

висвітлювалася на шпальтах досліджуваної нами преси. Переважно, на цій темі фокусувався «Рассвет». Приміром, на Київщині, яка «рясніє» цадиками-«шарлатанами», всі вони, за словами анонімного автора, змогли стати членами благодійного товариства¹²⁸. Ще один спосіб «легалізації» для цадиків – хабар. Як пише преса, хабарництво було розповсюдженим явищем і влада таким чином не перешкоджала діяльності цадиків, заробляючи на них¹²⁹. Звинувачення у здирництві в багатьох замітках нібито скопійовані одна з одною, з однаковим риторичним набором і повторюваною традиційною для змалювання образів хасидів лексикою. Їх порівнюють з кротою, сараною, звинувачують у зносинах з дияволом тощо¹³⁰. Вплив хасидизму на широкі верстви єврейського населення українських земель був помітним, про нього писали як про найлютішого ворога, що руйнує так само, як і повінь¹³¹.

Асоціюючи хасидів з воронами, сараною, шарлатанами тощо, автори публікацій, залишаючись на позиціях Гаскалі, вочевидь, намагалися знецінити хасидський рух, зменшити його вплив на єврейське середовище, а також залучити владу на боротьбу з хасидизмом. Зокрема, в замітці з Конотопу невідомий автор з ініціалами А.Л. пише, що місто, «на жаль, заражене хворобою хасидизму. І немає такої представницької особи і здібного лікаря, який моральним чином зміг би вплинути на недугу наших єдиновірців, щоб відкрити їм глибоку таємницю, яка приведе їх на шлях істини і звільнити їх з кайданів вічного сну». Що пропонує автор? Він дає пораду, очевидно, владі: «Щоб допомогти цьому горю, варто було б звернути увагу на цадиків (праведників), які тут грають значну роль, кидаючи на наш ґрунт безглуздими і незрозумілими проповідями отруйні насіння, які

¹²⁸ Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №37. 3 февраля. С. 593

¹²⁹ Там само: с. 594

¹³⁰ Там само: с. 593.

¹³¹ Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №51. 12 мая. С. 813—814

приносять шкідливий плід євреям нашого краю»¹³². Що мається на увазі під шкідливим впливом? Вочевидь, неспівпадіння поглядів маскілім і хасидів на питання освіти. На переконання просвітників, а їхні інтереси відображені на шпальтах досліджуваної нами періодики, хасидські лідери цадики перешкоджали одновірцям у доступі до нібито відкритих для них можливостей до навчання. Цадиків також критикують за незнання російської мови, через що чиновники мають спілкуватися з ними через перекладача¹³³.

Від критики автори публікацій переходять до розмірковувань над шляхами подолання цієї проблеми. Зокрема, відкидають насильницький шлях. На думку просвітників, переслідування цадиків перетворить їх на великомучеників в очах власного народу, що призведе до ще більшого їхнього впливу¹³⁴. Щодо шарлатанства, то цей термін стосовно хасидів був чи не офіційним. Так, тижневик «Сіон» розмістив на своїх шпальтах у 1861 році рецензію на працю М.Берліна, який служив при київському генерал-губернаторові чиновником у єврейських справах і який в «Очерке этнографии еврейского населения в России» дає словникове визначення баал шема як шарлатана, який створює чудеса за допомоги вимовляння кабалістичних імен Божих¹³⁵.

Характерною особливістю наведених публікацій є відсутність висвітлення іншої точки зору. Нападки на хасидів та їхніх духовних лідерів були односторонніми. Хасидам слова не давали. Проте, полеміка виникала. Одна з них стосувалась теми «фізіологічного виродження» євреїв, де обговорювалась шкідливість хасидського способу життя. Ініціатор дискусії

¹³² Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №42. 10 марта. С. 668.

¹³³ Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №37. 3 февраля. С. 593

¹³⁴ Там само:с. 594.

¹³⁵ Современная летопись. *Сион*. 1861. №11. 17 сентября. С. 171

(підпис: лікар Л.Гельбак із Злотопілля) намагався довести, що вірування хасидів сприяють їхньому виродженню і спадкові хвороби передаються поколіннями¹³⁶. Автор, дотримуючись концепції модернізації єврейства, визначає місію єврейських медиків у Російській імперії: турбота про благополуччя та здоров'я своїх єдиновірців. Тема отримала продовження у вигляді пропозиції влаштувати лікарню для морального зцілення, оскільки, мовляв, фізичні хвороби виникають в середовищі невігластва¹³⁷. Редакція «Рассвета» чи не вперше надала альтернативну точку зору на своїх шпальтах, розмістивши відповідь-спростування (автор Е.Трубич)¹³⁸. Полеміка стосувалась підходів до розгляду впливу релігії, не лише іудаїзму, на суспільство¹³⁹.

Дискусія завершується публікацією реакції ініціатора дискусії Гельбака, який залишився на своїх позиціях, вказавши, що «покращення гігієнічних умов для російських євреїв, особливо для фанатичної секти хасидів, варто розпочати з того, щоб пробудити в них передусім любов до земного життя»¹⁴⁰. Вказана полеміка свідчить про обізнаність читацької аудиторії з особливостями хасидизму і його серйозним впливом на єврейство, з газетними матеріалами стосовно цієї теми, а також про позицію, яка не завжди співпадала з поглядами редакції. Також це може вказувати, принаймні, на спроби зробити вигляд дотримання балансу у висвітленні хасидської тематики, аби не відвернути читацьку аудиторію. Що, на наш погляд, говорить про значний вплив хасидизму на суспільні настрої.

¹³⁶ Физиологический взгляд на жизнь русских евреевъ. *Рассвет*. 1860. №19. 30 сентября. С. 306—307.

¹³⁷ Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №29. 9 декабря. С. 460.

¹³⁸ Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №31. 23 декабря. С. 493

¹³⁹ Там само: с. 494.

¹⁴⁰ Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №41. 3 марта. С.654—656.

Медична тема отримала продовження через дев'ять років, коли медик за освітою і постійний автор тижневика «День» С.Соловейчик розмістив публікацію щодо шкідливості шлюбів між близькими родичами. Як відомо, в хасидських колах таке явище практикувалось. Соловейчик пише про переважну кількість глухонімих серед євреїв порівняно з представниками інших віросповідань.

Замітка про кількість глухонімих в Берліні не позбавлена інтересу для нас, євреїв: на 10 000 католиків – 3, а на 10 000 протестантів – 6, на 10 000 євреїв же – 27 глухонімих, оскільки коло дозволу таких шлюбів єврейським законом є більш поширеним в порівнянні з іншими народами¹⁴¹.

Як бачимо, маскілім через пресу намагалися знецінити значення хасидизму в єврейському середовищі, довести його шкідливість для здоров'я нації, використовуючи, в тому числі, аргументи медичного характеру. Також автори публікацій не шкодували засобів для приниження хасидів, висміюючи їхній одяг, зображуючи їх в негативному світлі, використовуючи широкий арсенал лексичних прийомів: порівняння, метафори, гіперболи. Сатиричні твори були обов'язковою структурною складовою досліджуваних нами видань. Дуже часто зображення хасидів ґрунтувалися на їхніх характерних ознаках, з яких пейси були найвпізнаванішими¹⁴². Проблема хасидського дрес-коду є предметом осуду і преса радить рабинам звернути увагу на одяг, характерний для хасидів¹⁴³.

Фактор наявності пейсів як головний елемент для сатиричного зображення хасидів широко використовував письменник Лев Леванда, сатиричні твори якого публікувалися на шпальтах єврейської

¹⁴¹ Внутренние известия. *День*. 1870. №13. 28 марта. С. 217.

¹⁴² Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №8. 15 июля. С.132

¹⁴³ Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №11. 5 августа. С.190

російськомовної періодики і, за його словами, така критика була найпродуктивнішою¹⁴⁴:

В оповіданнях про картини єврейського побуту «Депо бакалейных товаров», «Очерки прошлого», які друкувалися на шпальтах «Рассвета», «Дня», Леванда зображує єврейського вчителя (меламеда) як потвору, викликаючи асоціації з хасидами¹⁴⁵.

Серед досліджуваних нами видань найбільше публікацій, присвячених хасидській тематиці, було в «Рассвете», зокрема, в 30 номерах з 52. Замітки негативного, переважно, критичного характеру. Тижневик також акцентував увагу на відмінностях єврейського побуту залежно від регіонів¹⁴⁶.

Десять років потому цадикізм все ще залишався на порядку денному для маскілім, які на шпальтах редагованої ними преси також пропонували своє бачення вирішення проблеми і оцінку зусиль, які зробив уряд у цьому напрямі¹⁴⁷. Так, І.Оршанський нагадував про покарання за «жидівську ересь» висилкою на Кавказ¹⁴⁸.

Водночас, помітна постановка проблематики поділу регіонів за впливовістю в них хасидського руху. Аналіз досліджуваної нами періодики засвідчив відмінності у розповсюдженні ідей хасидизму між українськими регіонами, підвладними Російській імперії. Газетні видання писали про переваги в цьому відношенні Новоросійського краю та Криму, де «вся

¹⁴⁴ Леванда Л. К истории возникновения первого органа русских евреев. историко-культурный очерк. *Восход*. 1881. Июнь. Кн.І. С. 147.

¹⁴⁵ Леванда Л. Очерки прошлого. Ч.ІІ. Пейсы моего меламда. *День*. 1870. №13. 28 марта. С. 231

¹⁴⁶ Ответ знакомому незнакомцу. *Рассвет*. 1860. №25. 11 ноября. С. 397

¹⁴⁷ Оршанский И. К вопросу об обрусении евреев. *День*. 1870. №38. 19 сентября. С.636.

¹⁴⁸ Правительственные распоряжения. *Рассвет*. 1860. №2. 3 июня. С. 23

фізіономія єврейського побуту зовсім інша»¹⁴⁹. При цьому Оршанський наголошував на «російськості»¹⁵⁰ євреїв південних регіонів.

Проблема, на яку звертають увагу публіцисти досліджуваної нами єврейської періодики – зосередження цадиків, переважно, у трьох регіонах: Волинському, Подільському та Київському¹⁵¹. Попри упереджене ставлення маскілім до хасидизму, наше дослідження доводить, що вони визнавали його зростаючий вплив на єврейство.

На нашу думку, змальовуючи хасидів як неосвічену масу, редакції газет агітували, в тому числі, за розширення освітніх можливостей для євреїв. Крім того, пильна увага до хасидської тематики, зокрема, до проблеми цадикізму, як ми вважаємо, була викликана еволюцією самого релігійного руху, який до середини ХІХ ст. перетворився і на соціальне явище, образ життя чи не половини всього єврейства в Російській імперії. І газети не могли не реагувати на суспільні настрої.

3.3. Полеміка навколо державної освіти

Чому боротьба з цадикізмом була такою важливою? Для маскілім цадики були перешкодою для реалізації освітніх перетворень, без яких, на переконання єврейських просвітників, євреї не могли інтегруватися в російське суспільство і бути його повноправними громадянами. Український історик, письменник Ілля Галант писав у 1929 році про ворога освіти, який в середині ХІХ ст. міцно засів у палацах численних цадиків¹⁵².

¹⁴⁹ Очерки экономического положения евреев в России. Ч. V (Как евреи живут в черте постоянной их оседлости). *День*. 1870. №11. 13 марта. С.176.

¹⁵⁰ Оршанский И. К вопросу об обрусении евреев. *День*. 1870. №13. 28 марта. С. 217

¹⁵¹ Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №37. С. 395

¹⁵² Науковий архів Наукової бібліотеки НаУКМА. Ф. 10. Оп. 2. Спр. 399. С.313—344

Вихованці казенних рабинських училищ, одеські маскілім, вірили у подолання єврейської ізоляції і сподівались на сприяння імперської влади у реформуванні свого народу. Просвітники наївно вважали, що уряд поділяє їхні прагнення. Приводом для оптимізму була «співпраця» маскілім та урядовців у 1840-х роках, в результаті якої створено мережу підконтрольних державі єврейських навчальних закладів початкового та середнього рівнів. Водночас, влада намагалася контролювати єврейську освіту задовго до цього періоду. Перші спроби її реформування виникають на початку XIX ст. і тривали впродовж кількох десятиліть. Державна політика була спрямована на «зближення єврейського населення і християнського, викорінення марновірства»¹⁵³.

Як зауважує Юрій Поліщук, урядові, імператорські укази, розпорядження змінювалися, доповнювалися і, фактично, дискредитували єврейську освіту. Зокрема, згідно указу від 1844 року «Про заснування особливих училищ для освіти єврейського юнацтва» було засновано особливі єврейські училища: I і II розрядів. Держава взяла також під свій контроль підготовку вчителів і рабинів для начальних закладів. Обов'язковою умовою було викладання нерелігійних предметів вчителями-християнами. Єврейські вчителі мали бути випускниками державних єврейських навчальних, а директор єврейського училища – лише християнином. Оскільки переважна кількість євреїв імперії була зосереджена у Правобережній Україні, одне з перших рабинських училищ відкрито у Житомирі у 1850 році. Високопрофесійний викладацький склад училища обумовив його популярність серед єврейської молоді, яка на час навчання звільнялась від рекрутської служби. Попри спротив хасидів зросійщенню єврейства, кількість учнів Житомирського училища зростала щороку: якщо у 1848 / 49 навчальному році в училищі навчалися 60 учнів, у 1863 / 64 рр. – 248, то у 1872 / 73 рр. – уже 390. Загалом за 26 років існування навчального закладу

¹⁵³ Внутренние известия. *День*. 1870. №25. 20 июня. С. 254.

(1847-1873 рр.) в його стінах здобули освіту 5869 єврейських юнаків¹⁵⁴. Не так «пощастило» казенним єврейським училищам, куди молодь вступала неохоче. Звільнення у 1861 р. євреїв-вчителів від сплати податків, а також заміна керівників-християн євреями не надто змінили ситуацію. Незважаючи на вжиті владою заходи, казенні училища не набули популярності в єврейському середовищі. Зокрема, у 1858 р. у Вінницькому училищі навчалися 13 дітей, у Брацлавському – тільки 6¹⁵⁵. У Волинській губернії, де вплив цадиків був суттєвим, казенні училища ледь набирали мінімальну кількість учнів. Про училище в м.Корець, засноване у 1854 році, преса писала, що воно перебуває у «неблискучому» стані¹⁵⁶.

Не кращою була ситуація в інших губерніях Правобережжя. На думку чиновників Київського навчального округу, основна причина недобору учнів полягала у значній кількості меламедів (єврейські вчителі), які займалися приватним навчанням, тому меламедам, які не мали відповідних посвідчень, забороняли займатися викладацькою діяльністю та штрафували їх. Проте єврейська спільнота надалі ставилася із недовірою до казенних училищ. Батьки не посилали до них своїх дітей, навіть під загрозою значних штрафів. Визначальною для формування негативного іміджу казенних училищ стала позиція цадиків, які виступили з різким осудом щодо діяльності цих навчальних закладів¹⁵⁷. На вплив цадиків, який значно гальмував освітні реформи Російської імперії, звертав увагу попечитель Київського

¹⁵⁴ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2012. С. 230—234.

¹⁵⁵ Там само: с. 233.

¹⁵⁶ Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №40. 24 февраля. С. 636

¹⁵⁷ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2012. С.233.

навчального округу Микола Пирогов, який писав у 1860 році про низький рівень освіченості бердичівських євреїв і вказував на хасидських лідерів¹⁵⁸.

Проблема спротиву цадиків проти «правильно-влаштованих училищ» була характерною для більшості регіонів Російської імперії¹⁵⁹. Проте преса, тим не менше, намагалася популяризувати казенне навчання, переконуючи в успішному, на думку авторів, існуванні таких закладів¹⁶⁰. Основна маса єврейського населення не прийняла таку реформу: положення Міністерства народної освіти від 1872 р. та указ 1873 р. закривали казенні єврейські училища другого розряду, а першого – реорганізовувати в одно- та двокласні єврейські початкові училища з підготовчими класами¹⁶¹. Проблема необхідності виховання нового покоління рабинів, вільних від хасидського впливу, посідала важливе місце в публікаціях. На переконання авторів, занепад рабинізму спричинений засиллям хасидів в ролі проповідників, які заволоділи рабинськими місцями¹⁶².

Таким чином, основна дискусія на шпальтах єврейської періодики розгортається навколо підготовки рабинів для освітніх закладів і проблеми викладацької діяльності. Зазначене питання, як свідчить аналіз публікацій, вказує на тісний взаємозв'язок теми просвітництва і боротьби з цадиками, які мали суттєвий вплив на єврейську громаду в цих питаннях. Автори піддавали критиці позицію молодих вчителів з європейською освітою, які підкоряються всім безглуздим вимогам хасидизму¹⁶³.

¹⁵⁸ Пирогов Н. Письмо к редактору «Рассвета». *Рассвет*. 1860. №27. С. 429—431.

¹⁵⁹ Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №36. 27 января. С. 572—573

¹⁶⁰ Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №29. 9 декабря. С. 460—462.

¹⁶¹ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2012. С. 241.

¹⁶² О раввинских училищах. *Рассвет*. 1860. №13. 19 августа. С. 211.

¹⁶³ Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №26. 18 ноября. С. 413.

Найбільш активним з досліджуваних нами видань у висвітленні і критики даної теми був «Рассвет». Більш поміркованим виступав «День», який також пропонував бачення розв'язання проблеми освіченості для єврейства. Редактор тижневика Ілля Оршанський приділяв багато уваги даному питанню, яке висвітлювалось майже в кожному номері газети. Вважаємо, що вказана тематика заслуговує на окрему наукову розвідку.

Водночас, боротьба з цадиками як ворогами просвітництва була тільки однією зі складових в питаннях єврейської освіти для Гаскали одеського періоду. Просвітники, зокрема, через газетні публікації, намагалися повпливати на владу і донести своє бачення на вирішення проблеми. Зрештою, тема цадиків і освіти, на нашу думку, сприяла просуванню ідей маскілізм щодо покращення правового становища єврейства в Росії. Таким чином публіцисти, які бачили одним із завдань друкованого органу для євреїв захист і розширення їхніх прав, наголошували на необхідності скасування межі осілості. Вони вважали, що компактне проживання єврейської громади сприяє живучості та популярності хасидизму¹⁶⁴. Створення нових єврейських навчальних закладів, особливо в місцях найбільшого розповсюдження хасидизму, сприяло б його зникненню, вважали автори публікацій і ця тема також знайшла відображення на шпальтах газет¹⁶⁵.

Підсумовуючи, зазначимо, що полеміка навколо державної освіти в єврейській російськомовній пресі часто використовувалася як заклик до розширення прав єврейства в Російській імперії, стиснутого у межах осілості, обмеженого в доступі до професії, до вільного життя.

3.4. Спроби осмислення хасидизму

¹⁶⁴ Из Белоруссии. *День*. 1870. №22. 29 мая. С. 368—369.

¹⁶⁵ Внутренние известия. *День*. 1870. №25. 20 июня. С. 254.

Гостра критика хасидизму та його проявів, як ми вже зазначали, була характерною, здебільшого, для «Рассвета». Тим не менше, на його шпальтах ініційовано публічну полеміку навколо питання протидії хасидському впливу. Наголошуючи на ненасильницьких способах, автори публікацій шукають засоби для викриття сутності цадиків. Газети пропонують свої варіанти і виносять їх на обговорення суспільства. Чи знайшла відгук пропозиція для цадиків пройти випробування у Житомирському рабинському училищі, прочитавши там декілька проповідей, невідомо¹⁶⁶. Але інша – віддавати у те рабинське училище дітей цадиків, вочевидь, не знайшла підтримки в хасидському середовищі. Численні газетні замітки розповідають про обмаль учнів у єврейських училищах. Найпоширеніша причина, чому батьки не віддають дітей до навчання в цих закладах – заборона цадиків¹⁶⁷.

На проблемі практичної протидії хасидизму більшою мірою зосереджувався «Сіон», який, на відміну від свого попередника – «Рассвета» – змінив тактику «масованої атаки» на ідеологічних супротивників. На шпальтах видання здійснено спроби вивчення нового релігійного явища в іудейській релігії. Ініційована полеміка відображена у кількох матеріалах, на яких ми зосередимо увагу. Розпочинає дискусію стаття, підписана ініціалами Г.В., де автор представляє своє бачення виникнення хасидизму. Хасидський рух змальовано як «дивну суміш містицизму з раціоналізмом». Визнаючи значення релігійної течії для подальшого розвитку іудейства, автор констатує, що ідеї нового вчення прийшлися на непідготовлений ґрунт. Авторські судження, не підкріплені доказами, тим не менше, вказують на «суттєві ідеї, які у ньому містилися»¹⁶⁸. Автор просуває тему шкідливого впливу хасидизму, заперечуючи його ідеї, як такі, що не відповідають істинній праведності, а послідовники Баал Шема, на переконання автора,

¹⁶⁶ Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №37. 3 февраля. С. 594.

¹⁶⁷ Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №40. 24 февраля. С. 636—637.

¹⁶⁸ Очерк хасидизма. *Сион*. 1861. №4. 28 июля. С. 51.

дивляться на «моральне завдання людини із зовсім іншої точки зору» і розповсюджують «пропаганду». Крім того, в замітці простежується намагання принизити образ хасидів у суспільній свідомості шляхом нав'язування власного погляду на теоретичні засади кабалістичного вчення і його трактування хасидами¹⁶⁹.

Інститут цадиків також піддано критиці. Замітка наголошує на неправильності тлумачення хасидами Тори, отже, не слід поклонятися цадикам. Однією з основних відмінностей між традиціоналістами та хасидами автор називає різницю у трактуванні Св. Писання антихасидами, які, за його словами, розуміють тексти як вони написані, тобто, буквально. А хасиди відшуковують таємний смисл в священних текстах. Попри це, в публікації йдеться, що причина міцності «секти» – у її згуртованості, де всі рівні: і бідняки, і багатії, і всі вони підтримують один одного¹⁷⁰.

Проблема протидії хасидизму могла б вирішитися, в тому числі, через позицію деяких рабинів, які, натомість, розділяють позиції хасидів, вважає автор. Він підтримує «єврейських авторитетів» мітнагдім (противники хасидизму, ортодоксальні іудеї) і критикує рабинів за вибірковість у підходах до хасидського вчення, зокрема, в тому, що вони повстають лише проти «обстановки хасидизму, його чудотворств та чарівних лікувань», а нападати на теоретично-кабалістичну сторону хасидизму означало б зраджувати самого себе. Підсумовуючи вищесказане, редакція пропонує наукове дослідження явища шляхом його історичного вивчення, обставин виникнення та його лідерів¹⁷¹.

Отже, відсутність аргументації щодо шкідливості хасидизму є характерною ознакою в наведеній вище публікації. У згуртованості хасидів

¹⁶⁹ Там само: с. 53.

¹⁷⁰ Там само: с. 55.

¹⁷¹ Там само: с. 56.

автор вбачає загрозу, і заклик до наукового вивчення хасидського руху є способом віднайти рішення щодо протидії йому. Відгуком на заклик стали «листи про хасидизм в Росії», також опубліковані в «Сіоні». Загалом три листи, два з яких анонімні, третій підписаний ініціалами С.Г-ч. Перший лист за риторикою схожий з вказаною вище заміткою, проте містить велику кількість принижувальної лексики: «дехто Р.Ізраїль на прізвисько Бааль Шем», «творив нібито багато чудес», «безглузді казки», «збуджена уява хасидів» тощо. Твір не претендує на науковість, про що автор відразу заявляє, зазначаючи, що писатиме свої власні спостереження. Автор демонструє обізнаність з хасидськими обрядами, вченням, структурою, основним елементом якої, наголошується в листі, є цадик і його штат. Очевидно, мається на увазі хасидський двір. Анонімний дописувач також вказує на особливості занять цадиків, які, за його словами, часто обіймають посади рабинів, і до яких за благословеннями ходять не тільки євреї. Замітка пропонує саркастичний погляд на хасидизм, який «обертається навколо ребе» і який рухає світом «своєю волею»¹⁷².

Згадка про цадиків-рабинів дає змогу зробити висновок про просування інституту казенних рабинів, який практикувався в Російській імперії і це було невід'ємною частиною асиміляторської державної політики. З іншого боку, змальовуючи хасидів як неосвічену масу, редакції газет агітували за розширення освітніх можливостей для євреїв. З цього допису можна зробити висновок про популярність цадиків серед несврейського населення.

Другий лист піднімає тему шкідливості хасидизму для іудейства, і в дечому перегукується з попереднім, зокрема, стосовно приниження хасидського руху. З'являється тема тимчасовості нової релігійної течії, яка, за словами автора, не має жодного наукового підґрунтя на відміну від іудаїзму, якому тисячі років. Проте загроза хасидизму – у набутті освіти для євреїв. Автор вважає, що хасидизм зникне під натиском освіченості

¹⁷² Письма о хасидизме в России. Письмо первое. *Сион*. 1861. №28. 12 января. С.437—440.

російських євреїв. Для цього доцільно створення якомога більшої кількості добре організованих шкіл¹⁷³.

Переслідування хасидизму в Росії є однією з причин його популярності та широкого розповсюдження світом, зазначає автор. Проблему у поширенні хасидизму за межами імперії автор бачить у невмінні європейців зрозуміти Росію, яка бореться з хасидами-євреями через їхню шкідливість для суспільства. Читача переконують, що за кордоном на кожного переслідуваного російською владою єврея дивляться як на мученика правди та істини або як на людину, що втекла від кріпосної залежності і тому хасидизм зустрічає привітний прийом. Як ми зазначали, боротьба з цадикізмом в Російській імперії була одним із серйозних викликів для хасидизму і багато цадиків змушені були шукати нових притулків за межами українських земель¹⁷⁴. Питання реагування на хасидизм автор розв'язує таким чином: не можна ні ігнорувати, ні вважати його недостойним уваги, а дочекатися часу, коли ця «паразитна рослина» відіме і відсохне.

У третьому листі, і останньому, автор з ініціалами С.Г-ч змінює тактику прямих звинувачень і вдається до контроверсійного прийому, нібито захищаючи хасидів від нав'язаного для них неісторичними дослідженнями образу. Лист побудований на полеміці з німецьким істориком М.Йостом, який писав свої дослідження стосовно хасидів на підставі літературних творів І.Перла (див. розд.І). Критикуючи Йоста, автор робить «ведмежу послугу» хасидам, зображуючи цадиків як фанатиків і використовуючи сатиричні прийоми, зокрема, сарказм. Спростовуючи наявність субординації в середовищі цадиків, публікація таким чином висміює їх. Водночас автор поділяє погляди німецького історика на проблему протистояння хасидів і

¹⁷³ Письма о хасидизме в России. Письмо второе. *Сион*. 1861. №29. 19 января. С. 454—455.

¹⁷⁴ Там само: с. 455.

єврейських просвітників, звинувачуючи цадиків у ігноруванні світських знань¹⁷⁵.

Стосовно авторства публікацій, існує проблема їхнього визначення, оскільки переважну кількість критичних публікацій розміщено без підписів, і класифікувати замітки за авторством у даному дослідженні представляється проблематичним.

Відповідно до цього, підсумуємо: спроби осмислення хасидизму викликані проблемою пошуку шляхів для його протидії. Чим заважав хасидизм? Передусім, просуванню єврейської освіти, на думку просвітників. На шпальтах газет активно просувалась ідея створення нових навчальних закладів. Спроби дослідження хасидизму, на нашу думку, мали на меті допомогти уряду віднайти правильне рішення у цьому питанні. Через те, що проблема просвіти для євреїв як один зі шляхів до набуття ними рівних прав в імперській Росії була провідною в ідеології Гаскалі, можна припустити, що спроби вивчення або осмислення хасидизму підпорядковувались вищесказаній меті. В питаннях протидії хасидам/цадикам погляди маскілім співпадали з державною ідеологією, тоді як мета у кожної зі сторін була різною. Таким чином публіцисти використовували різноманітні засоби для зображення хасидського руху та його лідерів в негативному світлі, не лякаючись цензурних утисків.

Полеміка поступово наближається до наукових спроб дослідження хасидського руху і першим це зробив І.Оршанський на сторінках тижневика «День». Захищаючи права своїх одновірців, публіцист вважав, що цадикизм зникне, коли єврейське суспільство буде економічно заможнішим і освіченішим¹⁷⁶.

¹⁷⁵ Там само: с. 469—470.

¹⁷⁶ Оршанский И. К вопросу об обрусении евреев. *День*. 1870. №38. 19 сентября. С.636.

Підсумуємо: в хасидській тематиці на шпальтах досліджуваної нами періодики переважала тема боротьби з цадикізмом. Явище було характерним для усіх сфер життя єврейського етносу. На думку єврейських публіцистів, воно було головним ворогом на шляху до освітніх можливостей євреїв. Спроби вивчення хасидизму були викликані намаганням позбавитися, в тому числі, цього явища, що співпадало з ідеологією Гаскалі. Просвітники не вірили в живучість хасидизму. Його загибель вони вбачали у створенні розгалуженої мережі єврейських навчальних закладів. Нападки на хасидів у пресі були одним із способів залучити владу у боротьбу з хасидизмом.

«Рассвет» був більш агресивним і здебільшого вдавався до звинувачень і розповідей про «безчинства» хасидів/цадиків. «Сіон» відрізнявся поміркованістю і спробами осмислення хасидизму як суспільного явища в житті євреїв. «День» завдяки Оршанському зосереджувався на проблематиці покращення економічного, правового становища єврейського етносу і пропагував ідеї освіти як шлях до реалізації цієї мети.

Найпоширенішим закидом до хасидських лідерів були звинувачення у шахрайстві. Помітне місце серед досліджуваних тем посідає колабораціонізм: хасиди шукали шляхи «співпраці» з владою, можливості співіснування і подекуди, впливу.

Характерною особливістю публікацій є відсутність висвітлення іншої точки зору. Автори публікацій не шкодували засобів для приниження хасидів, висміюючи їхній одяг, зображуючи їх в негативному світлі, використовуючи широкий арсенал лексичних прийомів: порівняння, метафори, гіперболи. Сатиричні твори були обов'язковою структурною складовою досліджуваних нами видань. Дуже часто зображення хасидів ґрунтувалися на їхніх характерних ознаках, з яких пейси були найвпізнаванішими. Звинувачення у здирництві в багатьох замітках нібито скопійовані одна з одної, з однаковим риторичним набором і повторюваною традиційною для змалювання образів хасидів лексикою. Їх порівнюють з

кротами, сараною, звинувачують у зносінах з дияволом тощо. Пильна увага до хасидської тематики, зокрема, до проблеми цадикізму, як ми вважаємо, була викликана еволюцією самого релігійного руху, який до середини ХІХ ст. перетворився і на соціальне явище, образ життя чи не половини всього єврейства в Російській імперії. І газети не могли не реагувати на суспільні настрої.

Водночас, одеський період єврейської російськомовної преси виявився недовговічним. Її становлення було пов'язане з хасидським впливом в регіоні. А припинення існування – з цензурними утисками, байдужістю публіки, фінансовими труднощами. Вважаємо, що тема потребує додаткових досліджень. Зауважимо також важливу роль у становленні епохи єврейської російськомовної періодики українських єврейських публіцистів О.Рабиновича, І.Оршанського, І.Тарнополя, Л.Пінскера, М.Кулішера, М.Моргуліса.

ВИСНОВКИ

Аналіз джерел та літератури дозволяє запропонувати наступні висновки. За висновками істориків політика Російської імперії стосовно євреїв, принаймні, до кінця XIX ст., була складовою загальнодержавної ідеології як за метою, так і за методами. Державна політика була спрямована, переважно, на асиміляцію та русифікацію з дотриманням дискримінаційних норм, метою яких було запровадження контролю над усіма сферами життя єврейської спільноти, в тому числі релігійної. Водночас стратегія російського уряду щодо хасидизму не розглядалася в конкретній площині боротьби з певним релігійним явищем, а була спонтанною. Основним викликом для хасидизму в Російській імперії була боротьба з цадикізмом, що відображалось на шпальтах періодици, в тому числі, єврейській.

Проблематика зародження хасидизму, його ідей та практик широко представлена в науковій літературі. Її кількість є значною (М.Йост, Г.Грец, Ш.Дубнов, М.Ідель, Г.Шолем, І.Туров, К.Малахова, Д.Ассаф, М.Водзінські тощо). Проте висвітлення питання хасидизму в Російській імперії в першій половині XIX ст. не знайшло достатнього відображення, не зважаючи на зростання кількості нових досліджень. В наявній літературі не представлено питання висвітлення хасидизму в єврейській періодиці. Тоді як використані нами нові джерела дозволили суттєво доповнити історіографію цього питання. Вони дають значну інформацію та оцінку у висвітленні нашої теми.

Залучені нами наративні джерела (С.Цинберг, Л.Гордон, А.Ландау, Л.Леванда) доповнили історію виникнення єврейської російськомовної преси новими фактами. Вони були важливими для встановлення ролі хасидського фактору та його впливу на перебіг подій навколо заснування першого друкованого органу для євреїв.

Ми констатуємо, що загалом масив наукових праць з історії єврейства, хасидизму, єврейської преси Російської імперії є значним. Він допоміг

реконструювати історичний контекст, за яким формувалася єврейська російськомовна преса та її підходи до теми хасидизму. Водночас ми зауважуємо на недостатньому вивченні питання єврейської періодики Одеси середини ХІХ ст. як складової загальної історії виникнення української єврейської преси.

Нами встановлено, що єврейські публіцисти орієнтувалися на кращі зразки європейських друкованих видань, які називалися журналами. Дослідження констатує беззаперечний вплив ідей Гаскалі на зміст єврейської російськомовної періодики («Рассвет», «Сіон», «День»).

Аналіз вивчених публікацій дозволяє говорити про роль досліджуваної нами преси у висвітленні хасидизму як соціального явища. На основі аналізу газетних джерел ми стверджуємо, що «хасидська партія» відіграла не останню роль в одесько-єврейському суспільному житті. Автори звертали увагу на соціальні аспекти хасидизму. Попри ідейну ворожнечу, представники Гаскалі приділяли багато уваги хасидській тематиці і нам вдалося виявити її направленість, способи вираження і мету.

Відзначаємо запровадження єврейськими публіцистами термінології для визначення одного з проявів хасидизму – цадикізму. Цей термін як соціальне явище було вжито на шпальтах газет, зокрема з метою вивчення хасидизму.

Досліджувана нами єврейська російськомовна преса представлена широким масивом хасидської тематики. На сторінках газет нами виявлено та проаналізовано публікації широкого тематичного спектру. Один із висновків: у зображенні хасидів переважала тема боротьби з цадикізмом.

«Рассвет» був більш агресивним у нападках на хасидів/цадиків. «Сіон» відрізнявся поміркованістю і спробами осмислення хасидизму як суспільного явища в житті євреїв. Більш поміркованим виступав «День», який завдяки Оршанському зосереджувався на проблематиці покращення становища

єврейського етносу і пропонував бачення розв'язання проблеми освіченості для єврейства.

Як виявлено, найпоширенішим закидом до хасидських лідерів були звинувачення у шахрайстві, здирництві. Помітне місце серед досліджуваних тем посідає колабораціонізм: хасиди шукали шляхи «співпраці» з владою, можливості співіснування і подекуди, впливу. Багато уваги на сторінках газет приділено цадикам династії Тверських, яка була однією з найбільших та впливовіших у Правобережній Україні.

Ми стверджуємо, що увага до проблеми цадикізму була викликана еволюцією релігійного руху, який до середини ХІХ ст. перетворився і на соціальне явище, образ життя чи не половини всього єврейства в Російській імперії.

Аналіз публікацій вказує на тісний взаємозв'язок теми просвітництва і боротьби з цадиками, які мали суттєвий вплив на єврейську громаду в цих питаннях.

Нами досліджено, що в освітній сфері основна дискусія на шпальтах єврейської періодики розгортається навколо підготовки рабинів і проблеми викладацької діяльності. Дослідження свідчить, що суттєвою перешкодою на шляху модернізації євреїв просвітники називали хасидизм. Попри те, що погляди маскілім на русифікацію єврейської освіти дещо співпадали з імперською політикою, мета у кожної зі сторін була різною: єврейські просвітники надавали перевагу світській освіті зі збереженням іудейських традицій.

Відповідно до вивчених джерел, основною ідеєю в публікаціях просвітників була боротьба за скасування правових обмежень для єврейства, ліквідація межі осілості, розширення освітніх можливостей для єврейської молоді та залучення влади до вирішення цих питань.

Аналіз джерел засвідчив марність сподівань на сприяння російської держави у вирішенні єврейського питання.

Єврейська російськомовна преса закликала до наукового вивчення хасидського руху. Спроби його осмислення викликані намаганням позбавитися хасидизму як «соціального зла». Провідну роль у цьому питанні відіграють праці І.Оршанського на сторінках тижневика «День». Керуючись інтересами своїх одновірців, публіцист вказував на один із способів боротьби з цадикізмом: економічно заможне і освічене єврейське суспільство.

Для зображення хасидизму автори вдавалися до багатого арсеналу мовних засобів і жанрів. Доведено, що ці прийоми були спрямовані на створення негативного образу хасидизму в суспільній уяві. Як свідчить аналіз, більшість газетних матеріалів використовували традиційну для маскілім риторику щодо хасидів.

Наявність сатиричних творів була обов'язковою структурною складовою на шпальтах єврейської російськомовної преси. Відповідно до аналізу джерел, автори вважали цей спосіб боротьби з хасидизмом найдієвішим.

Робота визначила проблематику поділу регіонів за впливовістю в них хасидського руху. Аналіз періодики показав відмінності у розповсюдженні ідей хасидизму між українськими регіонами, підвладними Російській імперії.

Вивчення публікацій дозволяє говорити про відсутність висвітлення іншої точки зору як характерної особливості видань.

Таким чином ми наолошуємо на особливостях одеського періоду єврейської російськомовної преси. Її старт пов'язаний з протистоянням з хасидами, які виступали проти російськомовності друкованого органу для євреїв. Вважаємо, що вказана обставина відтермінувала вихід «Рассвета» – першої газети серії російськомовних газет одеського періоду. Попри виявлені

нами причини щодо обставин припинення виходу цього тижневика, вважаємо, що опрацьовані нами джерела вказують на необхідність продовження наукових розвідок з даного питання.

Ми стверджуємо, що історія єврейських видань є складовою української історії преси, заснованої на українських землях. Епоху російськомовних видань для євреїв започатковано публіцистами українського походження О.Рабиновичем, І.Тарнополем, Л.Пінскером, М.Моргулісом, М.Кулішером, І.Оршанським.

Особливості одеського періоду стосуються як історії виникнення преси, так і проблематики на її шпальтах. Ми встановили, що незважаючи на просування просвітницьких ідей, зокрема, стосовно єврейської освіти, тема хасидизму була одним із викликів для одеських публіцистів. Вважаємо, що змальовуючи хасидів як неосвічену масу через асоціативні образи, сарказм, автори намагалися вплинути на уряд у питанні захисту прав єврейства. Тиск на уряд та знецінення хасидського руху і його впливу на єврейське населення, модернізація євреїв були серед основних мотивів антихасидських публікацій.

Згідно з аналізом газетних матеріалів, погляди єврейських фундаторів-просвітників не співпадали з асиміляторською політикою Російської імперії. Саме тому український період єврейської російськомовної періодики був нетривалим. Ми стверджуємо, що нежиттєздатність російськомовних видань Одеси для євреїв представлялася логічною з огляду на політику імперії стосовно єврейського питання.

Наша робота окреслила перспективні напрями для подальшої наукової розвідки з проблематики історії виникнення єврейської російськомовної періодики Одеси, впливу хасидизму на формування редакційної політики єврейських видань тощо. Висловлюємо сподівання, що наше дослідження сприятиме новим дослідженням в галузі юдаїки.

Джерела і література

1. Джерела

1.1. Неопубліковані (архівні документи)

1. Науковий архів Наукової бібліотеки НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 342. (Омелян Йосипович Прицак (07.04.1919-29.05.2006). Ukraine as the Setting for the Emergence of Hasidism//Israel and the Nations. Essays presented in Honor of Shmuel Ettinger. Jerusalem, 1987. P.LXVII—LXXXIII).
2. Науковий архів Наукової бібліотеки НаУКМА. Ф. 10. Оп. 2. Спр. 399. (Галант Ілля. До історії боротьби з цадикізмом //Збірник праць Єврейської історично-археографічної комісії / під головуванням академіка А.Е.Кримського. К., 1929. Т.П. С.313—344).

1.2. Опубліковані

1. Евреи Одессы и юга Украины: история в документах / Авт. сост. Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова. Одесса: ООО «Студия Негоциант», 2002. 300 с.
2. Леванда В.О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения Царя Алексея Михайловича до настоящего времени. 1649-1873 г. Извлечение из Полных собраний законов Российской империи. СПб., 1874. 1158 с.
3. Никотин И. А. Столетний период (1772-1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649-1876). Вильна. 1886. Т.1. 396 с.
4. Никотин И. А. Столетний период (1772-1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649-1876). Вильна. 1886. Т.2. 430 с.

5. Описание дел бывшего архива Министерства народного просвещения. Казенные еврейские училища. / Под ред. С.Г. Лозинского. П., 1920. Т.1. 424 с.
6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: численность состава рабочих в России. Санкт-Петербург: Типолиитография Л. Ныркина, 1906. Т.1. 309 с.
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н.Тройницкого. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. СПб: Тип. «Общественная польза», 1905. 390 с.
8. Сборник узаконений, касающихся евреев: Составлен по распоряжению министра внутренних дел, в департаменте полиции исполнительной. СПб., 1872. 264 с.

1.3. Періодика

1. Берлин М. Очерк этнографии еврейского населения в России. *Сион*. 1861. №10. 10 сентября. С. 155—158.
2. Внутренние известия. *День*. 1870. №1. 2 января. С. 5.
3. Внутренние известия. *День*. 1870. №3. 16 января. С. 43—44
4. Внутренние известия. *День*. 1870. №6. 6 февраля. С. 81—82.
5. Внутренние известия. *День*. 1870. №12. 20 мая. С. 193—194.
6. Внутренние известия. *День*. 1870. №13. 28 марта. С. 217.
7. Внутренние известия. *День*. 1870. №25. 20 июня. С. 254.
8. Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №4. 17 июня. С.52.

9. Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №8. 15 июля. С.132.
10. Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №11. 5 августа. С.190.
11. Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №13. 19 августа. С. 221—222.
12. Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №22. 21 октября. С. 352.
13. Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №26. 18 ноября. С. 413.
14. Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №28. 2 декабря. С. 443—445.
15. Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №29. 9 декабря. С. 460—462.
16. Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №31. 23 декабря. С. 493—495.
17. Внутренние известия. *Рассвет*. 1860. №32. 30 декабря. С. 508.
18. Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №33. 6 января. С. 525—526.
19. Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №36. 27 января. С. 572—573.
20. Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №37. 3 февраля. С. 593—594.
21. Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №40. 24 февраля. С. 636—637.
22. Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №41. 3 марта. С.654—656.
23. Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №42. 10 марта. С. 668.
24. Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №45. 31 марта. С. 722—723.
25. Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №46. 7 апреля. С. 733—734.
26. Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №47. 14 апреля. С. 752.
27. Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №48. 21 апреля. С. 767—768.
28. Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №50. 5 мая. С. 797, с. 801.
29. Внутренние известия. *Рассвет*. 1861. №51. 12 мая. С. 813—814.

30. Из Белоруссии. *День*. 1870. №22. 29 мая. С. 368—369.
31. Иностранная летопись. *День*. 1870. №2. 10 января. С. 29.
32. Иностранная летопись. *День*. 1870. №37. 12 сентября. С. 600.
33. Канер Л. Превращение цадика в медиатора. *Сион*. 1861. №4. 28 июля. С.62—63.
34. Красносельский И. Несколько слов об уменьшении у нас нищенства. *Рассвет*. 1860. №17. 16 сентября. С. 271—274.
35. Коноводы невежественной массы. *День*. 1870. №38. 19 сентября. С.614.
36. Леванда Л. Депо бакалейных товаров (картины еврейского быта). Ч.І. *Рассвет*. 1860. №10. 29 июля. С.162.
37. Леванда Л. Депо бакалейных товаров (картины еврейского быта). Ч.ІІ. *Рассвет*. 1860. №14. 26 августа. С.228.
38. Леванда Л. Очерки прошлого. Ч.І. 1844 год. *День*. 1870. №7. 14 февраля. С. 108—110.
39. Леванда Л. Очерки прошлого. Ч.ІІ. Пейсы моего мелама. *День*. 1870. №13. 28 марта. С. 231.
40. Леонтович Ф. Исторический обзор постановлений о евреях в России. *Сион*. 1861. №25. 22 декабря. С.389—394.
41. Лилиенблюм М. «Кагал Рефаим», т.е. собрание мертвецов. *День*. 1870. №25. 20 июня. С. 471—481.
42. Лицевая сторона и изнанка. *Сион*. 1861. №9. 1 сентября. С. 141—144.
43. Магидов А. Нечто о Шклове. *Рассвет*. 1861. №44. 24 марта. С.702—703.
44. Несколько слов о цадиках. *Рассвет*. 1861. №37. 3 февраля. С. 593—594.
45. Новгородсеверск. *Рассвет*. 1861. №47. 14 апреля. С. 749—752.

46. О раввинских училищах. *Рассвет*. 1860. №13. 19 августа. С. 211.
47. Оршанский И. К вопросу об обрусении евреев. *День*. 1870. №13. 28 марта. С. 217; *День*. 1870. №15. 10 апреля. С. 253; *День*. 1870. №38. 19 сентября. С.636.
48. Оршанский И. Мысли о хасидизме. *Еврейская библиотека*. Спб. 1871. Т.1. С. 74—193.
49. Оршанский И. О положении русско-еврейской журналистики. *День*. 1870. №31. 1 августа. С. 501—503.
50. Ответ знакомому незнакомцу. *Рассвет*. 1860. №25. 11 ноября. С. 397.
51. Очерк хасидизма. *Сион*. 1861. №4. 28 июля. С. 51—56.
52. Очерк этнографии еврейского населения в России. *Сион*. 1861. №10. 10 сентября. С.113.
53. Очерки экономического положения евреев в России. Ч.V (Как евреи живут в черте постоянной их оседлости). *День*. 1870. №11. 13 марта. С.176.
54. Пирогов Н. Письмо к редактору «Рассвета». *Рассвет*. 1860. №27. С. 429—431.
55. Письма в редакцию. *Рассвет*. 1860. №29. 9 декабря. С. 460—462.
56. Письма о хасидизме в России. Письмо первое. *Сион*. 1861. №28. 12 января. С.437—440.
57. Письма о хасидизме в России. Письмо второе. *Сион*. 1861. №29. 19 января. С. 454—455.
58. Письма о хасидизме в России. Письмо третье и последнее. *Сион*. 1861. №30. 26 января. С. 469—470.
59. Правительственные распоряжения. *Рассвет*. 1860. №2. 3 июня. С. 23.

60. Пребывание цадика в Тульчине. *Рассвет*. 1861. №45. 31 марта. С. 722—723.
61. Современная летопись. *Сион*. 1861. №1. 7 июля. С. 11.
62. Современная летопись. *Сион*. 1861. №11. 17 сентября. С. 171—174.
63. Современная летопись. *Сион*. 1861. №12. 2 сентября. С. 183.
64. Современная летопись. *Сион*. 1862. №42. 20 апреля. С. 661—664.
65. Тормозы общественного развития. *Вестник русских евреев*. 1873. №1. С. 10.
66. Уманское чернилопролитие. *Сион*. 1861. №23. 8 декабря. С. 363—366.
67. Физиологический взгляд на жизнь русских евреевъ. *Рассвет*. 1860. №19. 30 сентября. С. 306—307.

1.4. ВІДЕОМАТЕРІАЛИ

«Чорнобиль не загинув, він живе у кожному з нас» – нащадок

Чорнобильських рабинів

<https://www.youtube.com/watch?v=hY2yVmmnr64&t=56s>

2. Література

2.1. Монографії, збірки статей

1. Александер Філіп С. Містицизм. Єврейська цивілізація. / Оксфордський підручник з юдаїки. – Дніпропетровськ-Київ: Дух і Літера, 2012. Т.2. 1111 с.
2. Бубер М. Я і Ти. Шлях людини за хасидським вченням. К.: Дух і літера, 2012. 272 с.
3. Булашов Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Булашов Г. К.: Довіра, 1992. 414 с.

4. Джонсон П. Історія євреїв / Пол Джонсон / [пер. укр. О.Мокровольського]. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. 702 с.
5. Євреї в Україні: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. / Збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 456 с.
6. Ігнатієнко В. Українська преса (1816 -1923 рр.). Київ: Державне видавництво України, 1926. 82 с.
7. Історія релігії в Україні: У 10 т. Українське православ'я / К.: Укр. Центр духовної культури, 1997. Т.2. 373 с.
8. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. / перекл. з нім. Х.Назаркевич, наук. ред. М.Крикун. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. 360 с.
9. Магочій П.Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття існування. Ужгород, 2018. 340 с.
10. Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. / Науковий збірник. Вип. №49. Луцьк, 2014. 296 с.
11. Меїр Н. Євреї в Києві, 1859-1914. К.: Дух і літера, 2016. 416 с.
12. Нариси з історії і культури євреїв України. Київ: Дух і Літера, 2005. 440 с.
13. Нариси з історії та культури євреїв України / Упоряд. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. Київ: Дух і літера, 2009. 437 с.
14. Пеленський Є.Ю. Українська преса до світової війни / Є. Ю. Пеленський. Альманах Нового Часу на 1938 р. Львів, 1937.
15. Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ: Критика, 2019. 394 с.

16. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: КСД, 2021. 513 с.
17. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII - початок XX ст.). Київ: ІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
18. Попович М. Нарис історії культури України. Київ. 1998. 728 с.
19. Русанов А. Газетна справа на Україні / А. Русанов. Нова Книга. Харків. 1924. Ч. 1.
20. Сергеева І. Архівна спадщина Семена Ан-ського у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ: Дух і Літера, 2006. 544 с.
21. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847-1914): Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; Упорядн.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра; НАН України. Інститут історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. К.: Інститут історії України, 2013. LXII; 810 с.
22. Український мультифронт: Нова схема історії України (неоліт - початок XX ст.) / упоряд. Громенко С. Харків: ВД «Фабула», 2024. 480 с.
23. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII - початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. К., 1998. 75 с.
24. Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX - початок XX ст. К., 2005. 437 с.
25. Шандра В. Київське генерал-губернаторство (1832-1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. К., 1999. 427 с.

26. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів. К., 2001. 355 с.
27. Шитюк М.М., Щукін В. В. Єврейське населення Херсонської Губернії в ХІХ- на початку ХХ століть. Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2008. 222 с.
28. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст. Київ, 1997. 380 с.
29. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні / Яковенко Н. К.: Критика, 2002. 416 с.
30. Аксельрод П. Все для народа и посредством народа. Быть евреем в России. / Материалы по истории русского еврейства 1880-1890-е годы. Сост., заключ. статья и коммент. Н.Портновой. Иерусалим, 1999. 416 с.
31. Баргаль И. От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772-1881 гг. Иерусалим-Москва: Гешарим. Мосты культуры, 2007. 264 с.
32. Берлин И. Исторические судьбы еврейского народа на территории русского государства. П., 1919. 200 с.
33. Бланк Р.М. Роль еврейского населения в экономической жизни России. СПб., 1908. 64 с.
34. Бубер М. Хасидские истории: Первые учителя. Москва: Мосты культуры, 2006. 520 с.
35. Бубер М. Хасидские истории: Поздние учителя. М.: Мосты культуры, 2009. 384 с.
36. Верт П. Православие, инославие, иноверие. очерки по истории религиозного разнообразия Российской империи. М.: НЛО, 2012. 275 с.
37. Галант И. В. К истории поселения евреев в Польше и Руси вообще и в Подолии в частности. СПб., 1897. 30 с.

38. Гершом Ш. Основные течения в еврейской мистике. Под общей ред. проф. Ш.Пинеса. М.: Мосты культуры, Иерусалим: Гешарим, 1993. 316 с.
39. Гессен Ю.И. Галерея еврейских деятелей. Вып.1. О.А.Рабинович. И.Г.Оршанский. С.Петербург: Типо-Литография А.Е.Ландау, 1898. 163 с.
40. Гессен Ю. История еврейского народа в России. Т. 1-2. Л., 1925-1927. М.-Иер., 1993. 236 с.
41. Грец Г. История евреев с древнейших времен до наших дней. 12 т. Харків: Фоліо, 2013. 5076 с.
42. Григорьев С. Придворная цензура и образ верховной власти (1831-1917). Санкт-Петербург, 2007. 480 с.
43. Грин А. Страдающий наставник. Жизнь и учение рабби Нахмана из Брацлава. Москва: Мосты культуры, Гешарим, 2007. 488 с.
44. Глазами праведника: избранные отрывки из книги р. Леви Ицхака из Бердичева. Иерусалим. 2008. 422 с.
45. Дижур И.М. Евреи в экономической жизни России // Книга о русском еврействе. От 1860-х годов до революции 1917 г. М.: Мосты культуры, 2002. 598 с.
46. Дубнов С. М. Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции. Петроград, 1923. 378 с.
47. Дубнов С. М. История еврейского народа на Востоке / С.М. Дубнов. М.: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2006. Т.3. 602 с.
48. Дубнов С. История хасидизма. Иерусалим: Гешарим; Москва: Мосты культуры, 2014. 616 с.
49. Дубнов С. М. Краткая история евреев. Ростов-на-Дону, 2000. 683 с.

50. Дубнов С. М. Новейшая история еврейского народа. Петроград, 1919. Т.1: (1789-1848 г.).С. 214.
51. Дубнов С.М. Письма о старом и новом еврействе (1897-1907). СПб., 1907. 307 с.
52. Евреи в России: XIX век. / Россия в мемуарах. М.: НЛО, 2000. 560 с.
53. Евреи в России: История и культура: Сборник научных трудов / Отв.ред. Д. А. Эльяшевич. СПб., 1995. 214 с.
54. Евреи в Российской империи XVIII-XIX веков: Сборник трудов еврейских историков / Составитель А. Локшин. М.-Иер., 1995. 687 с.
55. Жирков Г. История цензуры в России XIX-XX вв . Москва, 2001. 368 с.
56. История евреев в России: Проблемы источниковедения и историографии / Отв. ред. Д.А. Эльяшевич. СПб., 1993. 179 с.
57. История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи: в 2 т. / Лурье И. и др. Москва, 2012. Т.2. 534 с.
58. Иудаика в Одессе. Сборник статей по итогам работы программы по иудаике и израилеведению Одесского нац.ун-та им. И.И.Мечникова. Вып. 5. Одеса: «Феникс». 2019. 136 с.
59. Йонес Э. Очерки по истории евреев Одессы. Иер., 1996. 204 с.
60. Йост И. Религиозные секты евреев от падения Иерусалима до наших времён и описание их религиозных обрядов. М.: Изд. Манухина, 1864. 308 с.
61. Кан Й. Сквозь призму хасидского учения. Иерусалим: Книжники, 2011. 672 с.
62. Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. М.-Иерусалим, 1988. Т. 1 (до 1881). 254 с.

63. Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. М.-Иерусалим, 1994. Т. 2 (1881-1917). 392 с.
64. Каппелер А. Россия – многонациональная империя. М.: Прогресс-Традиция, 2000. 344 с.
65. Клиер Дж. Д. Россия собирает своих евреев. Происхождение еврейского вопроса в России. 1772-1825. Москва, 2000. 484 с.
66. Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года. Иерусалим: Гешарим, М.: Мосты культуры; Минск: ООО «МЕТ»; 2002. 600 с.
67. Котлер И. Очерки по истории евреев Одессы. Иерусалим, 1996. 204 с.
68. Крупицкий З. Хасидизм, его происхождение, философская сущность и культурно-историческое значение. К.: Тип. Лубковского, 1912. 59 с.
69. Лангер И. Девять врат. Таинства хасидов. Иерусалим: Книжники, 2009. 381 с.
70. Левитац И. Еврейская община в России, 1772-1917: в 2 томах: пер. с англ. Е. Левина, М., 2013. 656 с.
71. Лемке М. Николаевские жандармы и литература 1826-1855 гг. Санкт-Петербург, 1908. 462 с.
72. Лемке М. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. Санкт-Петербург, 1904. 342 с.
73. Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859-1865 годов. Санкт-Петербург, 1904. 515с.
74. Мещерский В.П. Очерки нынешней общественной жизни в России на Юго-Западе России 1869-й год. С.-Петербург, 1870. 543 с.

75. Моргулис М.Г. Вопрос, именуемый еврейским. Спб.: Типография т-ва «Общественная польза». 1906.
76. Моргулис М. Г. Вопросы еврейской жизни: Сборник статей. 2-е изд. СПб., 1903. 594 с.
77. Моргулис М.Г. Вопросы еврейской жизни. Спб.: типо-Литография А.Е.Ландау, 1889.
78. Натанс Б. За чертой: евреи встречаются с позднеимперской Россией. Москва: РОССПЭН, 2007. 463 с.
79. Оршанский И.Г. Евреи в России. Спб.: Типография О.И.Бакста. 1877. 424 с.
80. Оршанский И. Евреи в России: очерки и исследования. Санкт-Петербург: Тип. М.Хана, 1872. 229 с.
81. Оршанский И. Г. Евреи в России. Очерки экономического быта русских евреев. Санкт-Петербург, 1877. 444 с.
82. Оршанский И. Г. Русское законодательство о евреях: Очерки и исследования. Санкт-Петербург, 1877. 456 с.
83. Очерки по истории русской журналистики и критики. Т. I.: XVIII век и первая половина XIX века. / ред. коллегия: доц. В.Г. Березина и др. Л.: Изд-во Ленинградского гос. ун-та им. А.А. Жданова. 1950. 606 с.
84. Очерки по истории русской журналистики и критики. Т. II.: Вторая половина XIX века / ред. коллегия: доц. В.Г. Березина и др. Л.: Изд-во Ленинградского гос. ун-та им. А.А. Жданова, 1965. 518 с.
85. Розенберг В. Из истории русской печати. Прага, 1924. 178 с.
86. Розенберг В., Якушкин В. Русская печать и цензура в прошлом и настоящем. Москва, 1905. 137 с.

87. Скабичевский А. М. Очерки истории русской цензуры (1700-1863) / А. М. Скабичевский. СПб.: типография Высочайше утвержденного товарищества «Общественная Польза», 1892. 495 с.
88. Слиозберг Г.Б. Политический характер еврейского вопроса. Спб., 1907. 250 с.
89. Сторожевский Н. Хасиды, их цадики и магиды. Полтава, 1866. 67 с.
90. Таяр Исраэль. Синагога – разгромленная, но непокоренная. Иерусалим: Библиотека-Алия, 1987. 264 с.
91. Туров И. Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. К.: Дух і літера, 2003. 254 с.
92. Хволес Д. Сущность еврейского вопроса. Спб. ,1883. 56 с.
93. Хвольсон Д.А. О мнимой замкнутости евреев. Спб.: Тип. Б.И., 1879. 18 с.
94. Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины (краткий очерк истории). Київ, 1992. Ч. I. 103 с.
95. Цинберг С.Л. Два течения еврейской жизни. Культурно-исторический очерк. С.Петербург: Типография Н.Н.Клобукова. 1906. 109 с.
96. Цинберг С.Л. История еврейской печати в России в связи с общественными течениями. Петроград, 1915. 264 с.
97. Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры 1794-1881. М.: Гешарим, 1995. 208 с.
98. Шахнович М. И. Закат иудейской религии. Л.: Лениздат, 1965. 242 с.
99. Шнеерсон Й.И. Сефер га-зихройнойс. Истоки хасидизма. М.: Еврейская книга, 2009. 572 с.
100. Штереншис М. Евреи: история нации. Герцлия: Исрадон, 2008. 560 с.

101. Щукин В. В., Павлюк А.Н. Земляки: очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII - начало XX вв.). Николаев. 2009. 352 с.
102. Эльяшевич Д. Правительственная политика и еврейская печать в России: 1797-1917. (Очерки цензурной истории). М.- Иер., 1998. 750 с.
103. Эттингер Ш. Россия и евреи: Сборник статей. Перевод с иврита. Иер., 1993. 314 с.
104. Эттингер Ш. Хасидизм – действительность и идеалы. Социальная жизнь и социальные ценности еврейского народа / Ш. Эттингер. Иерусалим: Ам Овед и Библиотека- Алия, 1977. 536 с.
105. Юст И.М. История Иудейства и его сект: От 536 г. до Р.Х., до II-ой половины XIX века / И. М. Юст; пер. с нем. Я.С. Баскин. К., 1890. Кн. 1: От 536 до 142 г. до Р.Х. К., 1890. 91 с.
106. Altmann A. Studies in Religious Philosophy and Mysticism / Altmann A. Ithaca, New York: Cornell University press, 1969. 308 p.
107. Ambler E. Russian Journalism and Politics 1861-1881: The Career of Aleksei S. Suvorin. Detroit, Mich.: Wayne State University Press, 1972. 239 p.
108. Assaf D. Derekh ha-malkhut: R. Israel mi Ruzhin / Assaf D. Jerusalem, 2001. 600 с.
109. Baberovski J. Autirtatie und Justiz: Zum Verhaltnis vor Rechtsstaatlichkeit und Ruckstandigkeit im ausgehenden Zarenreich, 1864-1914. Frankfurt a M., 1996. 416 s.
110. Baron S.W. The Russian Jew under Tsars and Soviets. N.Y., 1987. 26 + 468 pp.
111. Buber M. Tales of the Hasidim. N. Y.: Schocken Books: 2013. 620 p.

112. Chasydyzm : atlas historyczny. Marcin Wodziński, Waldemar Alfred Spallek, Marcin Starnawski, Wydawnictwo Austeria. Wydawnictwo Austeria, Kraków, 2019.
113. Dawidowicz L.S. The golden tradition; Jewish life and thought in Eastern Europe (an anthology) . Beacon Press, Boston, 1968. 502 p.
114. Dubnov S. History of the Jews in Russia and Poland: From the Earliest Times to the Present Day. Vols. 1-3. Philadelphia, 1916-1920.
115. Dubnov S. Toldot ha-hasidut / Dubnov S. Tel-Aviv, 1960. 500 c.
116. Etkes I. Baal Shem. Ha-Besht Magiya, Mistika, Hanhaga / Etkes I. Jerusalem, 2001. 400 c.
117. Etkes I. Hasidut breshita / Etkes I. Tel-Aviv, 1991. 200 c. (Hebrew).
118. Feiner S. Haskalah and history: The emergence of a modern Jewish historical consciousness. Liverpool University Press, 2002. 416 p. (Hebrew).
119. Fishman David E. Russia's First Modern Jews: The Jews of Shklov (New York, 1995).
120. Greenberg L. The Jews in Russia: The Struggle for Emancipation, 2 vols. In. 1 New York, 1976.
121. Hasidism: A New History/David Biale, David Assaf, Benjamin Brown, Uriel Gellman, Samuel C. Heilman, Moshe Rosman, Gadi Sagiv. And Marcin Wodziński. Princeton: Princeton University Press, 2017. 872 p.
122. Horodezky S. Leaders of Hassidism. London: Hasefer Agency for literature, 1928. 152 p.
123. Idel M. Hasidism: Between Ecstasy and Magic / M. Idel. New York: State University of New York Press, 1995. 460 p.
124. Israel mi-Ruzhin. Kneset Yisrael / Israel mi-Ruzhin. Warsaw, 1906. 250 p.

125. Jacobs L. *Hasidic Prayer* / Jacobs L. London, 1993. 350 p.
126. Johnson P. *Historia Żydów*. Krakow, 2004. 636 s.
127. Klier. J. *Imperial Russia's Jewish Question, 1855-1891*. Cambridge University Press, 2005.
128. Lederhendler, E. *The Road to Modern Jewish Politics: Political Tradition and Political Reconstruction in the Jewish Community in the Tsarist Russia*. New York: Oxford University Press, 1989.
129. Levitats I. *The Jewish Community in Russia: 1844–1917*. Jer., 1981. 14 + 242 pp.
130. Löwe H.-D. *The Tsars and the Jews: Reform, Reaction and Anti-Semitism in Imperial Russia, 1772-1917*. San Francisco: Routledge, 1993. 456 p.
131. Meir J. Joseph Perl, *Sefer Bohem Tsadik*, critically edited and introduced by Jonatan Meir, With an afterword by Israel Bartal, Jerusalem: Mossad Bialik, 2024, 390 pp. (Hebrew).
132. Meir N. *Kiev, Jewish Metropolis: A History, 1859-1914*. Bloomington: Indiana University Press, 2010.
133. Meir Y. *Gdolim tsadikim* / Meir Y. Kalusz, 1932. 273 p.
134. Nachman of Breslov. *Rabbi Nachman's Stories*. Transl. by Aryeh Kaplan. Breslov Research Institute, 1985. 552 p.
135. Orbach Alexander. *New Voices of Soviet Jewry: A Study of the Russian-Jewish Press of Odessa in the Era of the Great Reforms, 1860-1871*. Leiden: Brill, 1980. xiv, 289 pp.
136. Petrovsky-Shtern, Y. *The Golden Age Shtetl: a new history of Jewish life in East Europe*. Princeton: Princeton University Press, 2014. 394 p.
137. Pipes R. *Russia under the Old Regime*. New York, 1974. P. 250.

138. Plokhy S. *The Gates of Europe. A history of Ukraine.* New York. 2015. 513 p.
139. Radensky P. *Hasidism in the Age of Reform: a Biography of Rabbi Duvid Ben Mordkhe Twersky of Tal'noye.* Jewish Theological Seminary of America, 2001. 241p.
140. Rogger H. *Russian Ministers and the Jewish Question.* London: Palgrave Macmillan. 1986. 289 p.
141. Rogger H. *The Beilis Case: Anti-Semitism and Politics in the Reign of Nicolas II / Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia.* University of California Press, 1987. 300 p.
142. Rosman M. *Founder of Hasidism: A Quest for the Historical Ba'al Shem Tov.* 2013. P. 369.
143. Rosman. M. *The Lord's Jews. Magnate-Jewish Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the Eighteenth Century.* Cambridge, MA.: Harvard University Press for the Center for Jewish Studies, Harvard University and the Harvard Ukrainian Research Institute, 1990. 280 p.
144. Rosman. M. *Żydzi pańscy: Stosunki magnacko-żydowskie w Rzeczypospolitej XVIII wieku / M.J.Rosman; przekł. W. Tyszka.* Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2005. 305 s.
145. *Sefer Baal Shem Tov / [ed. Simon Menahem Mendel mi-Govartchov (Gowarczow)].* Lodz, 1938. Vol 1. 283 p.
146. Schiper I. *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich.* Warszawa, 1937. 792 s.
147. Scholem G. *Major Trends in Jewish Mysticism.* Jerusalem: Schocken Publishing House, 1941. 496 p.

148. Sorkin D. Jewish Emancipation. A History across five centuries. Princeton university press. Princeton & Oxford, 2021. 595 p.
149. Stanislawski M. Tsar Nicholas and the Jews: The Transformation of Jewish Soceity in Russia: 1825–1855. Philadelphia, 1983. 16 + 246 pp.
150. Tayar Y. Synagogue shuttered but not defeated. Aliyah library. Jerusalem, 1987. 264 p.
151. Widerkehr-Pollack Gloria. Eliezer Zweifel and the Intellectual Defence of Hasidism. Hoboken, N.J., 1995.
152. Wilensky M. Hasidim u-mitnagdim / Wilensky M. – Jerusalem, 1970. – Vol.1. – 351 p.
153. Wilensky M. Hasidim u-mitnagdim / Wilensky M.-Jerusalem, 1970. Vol.2. 405 p.
154. Wodziński Marcin. Hasidism: Key Questions. Oxford: Oxford University Press, 2018, 368 c.
155. Wodziński Marcin. Historical atlas of Hasidism. Princeton University Press, Princeton, 2018.
156. Zipperstein Steven J. The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794-1881 Stanford, Calif., 1985.
157. Zweifel E. Peace to Israel. Zhytomyr—Vilna, 1868–73. In 4 vol.

2.2. Статті

1. Андросова В. Хасидські династії в контексті відродження іудаїзму в Україні. *Українське релігієзнавство*. 2010. № 53. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/44027> (Дата звернення: 06.05.2025).

2. Галант І. До історії боротьби з цадикизмом / Ілія Галант. Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. 1929. Т. 2. № 73. С. 316—344.
3. Горшихіна О.Ю. Огляд російсько-єврейських періодичних видань (1860-1907 рр.) з колекції «Періодика» відділу фонду юдаїки НБУВ. К.: Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. URL: <http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/632> (Дата звернення: 06.05.2025).
4. Деякі гіпотези щодо становлення хасидського віровчення / І. Туров *Наукові записки Інституту політичних та етносоціальних досліджень*. 2002. Вип. 17. С. 194—226.
5. Кальян С. Єврейське Просвітництво в Україні: епоха та постаті. *Віче*. Лютий. 2009. №3. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/1301/> (Дата звернення: 04.06.2025).
6. Кармазіна М., Кальян С. Ресурсний потенціал єврейської общини (1850-1870 роки). *Політичний менеджмент*. 2007. №4. С.157—161.
7. Кириєнко О. Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII-початок XX ст.) / О.Ю. Кириєнко / *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 83—98.
8. Левченко М. Єврейська національна спільнота Херсонщини в ХІХ - на поч. ХХ ст./ *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2008. С. 394—399.
9. Лиман І. Газетні публікації як джерела локальної історії: досвід підготовки трьохтомного археографічного видання «Бердянськ очима кореспондентів «Одеського Вісника». / І.Лиман. Південний архів. Сер.: *Історичні науки*. 2009. Вип. 30. С. 148—154. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pain_2009_30_20 (Дата звернення: 06.05.2025).

10. Лопата О.М. Періодичні видання як джерело бібліотекознавчих досліджень (XVIII-початок XX ст. / *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2010. Вип. 28. С. 415—430. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000001800> (Дата звернення: 06.05.2025)
11. Малахова К. Рабі Менахем-Нахум з Чорнобиля. Спроба інтелектуальної біографії // К.Малахова. *Наукові записки*. Серія «Філософія». Острог: Вид-во Нац. Ун-ту «Острозька академія», 2013. Вип. 13. С.163—170.
12. Малахова К. Хасидизм у ранніх працях Мартина Бубера: Ostjuden чи «Світло зі сходу»? *Філософська думка*. 2019, № 6. С. 81—95. URL: <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/download/374/365/683> (Дата звернення: 06.05.2025).
13. Меламед Ю. З історії Житомирського рабинського училища. Полін. Вибрані статті: пер. з англ. К., 2011. С. 396—409.
14. Міяківський, В. До історії журналістики на Україні / В. Міяківський */Бібліологічні вісти*. – 1923. № 1. С. 13—26.
15. Поліщук Ю.М. Політика російського царизму щодо релігійного життя єврейських громад Правобережної України (кінець XVIII - початок XX століття) / Ю. Поліщук. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 3. С. 104—120.
16. Прокоп Ю.В. Переселення євреїв із Галичини до Херсонської губернії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: причини та етапи / Ю. В. Прокоп. *Чорноморський літопис*. 2013. Вип. 7. С. 52—59. (URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chl_2013_7_9 дата звернення: 06.05.2025).
17. Рибак О. Концепція раннього хасидизму: витоки та розвиток. *Українське релігієзнавство*. 2002. № 22. С. 54—61. URL: <https://uars.info/index.php/uars/article/view/1091> (Дата звернення: 06.05.2025)

18. Рибак О. А. Становлення і розвиток вчення хасидизму в Україні. *Українське релігієзнавство*. №15, 2000.
<https://uars.info/index.php/uars/article/view/1091>
https://uars.info/index.php/uars/issue/view/2000_15/PDF (Дата звернення: 06.05.2025)
19. Росман М. Похвали Бааль Шем Тову: путівник для читачів «Шивхей га-Бешт». Пер. Н.Комарової / Полін. Дослідження історії та культури євреїв Східної Європи. К.: Дух і Літера, 2011. С. 272—293.
20. Рудницька Н. В. Хасидизм vs Гаскала: традиціоналізм проти модернізації на теренах ліквідованої Речі Посполитої (на прикладі Волині) / Н.В. Рудницька / *Intermarum: історія, політика, культура*. 2014. № 1. С. 114—123. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inhpc_2014_1_12 (Дата звернення: 06.05.2025).
21. Рябчук А., Хурцидзе Т. Застосування дискурс-аналізу в сучасних соціальних дослідженнях. / *Наукові записки НаУКМА*. 2023. Т.6 URL: <http://nrps.ukma.edu.ua/article/view/291770> (Дата звернення: 06.05.2025).
22. Станіславський М. Східноєвропейське єврейство за модерної доби: 1750-1939). Єврейська цивілізація. Оксфордський підручник з юдаїки: За ред. Мартіна Гудмена / Майкл Станіславський. К.: Дух і Літера; Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2012. Т. I. С. 426—444.
23. Туров І.В. Месіанська концепція хасидизму: сучасність та історія / І.В. Туров // *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 33. С. 208—217.
24. Туров І. Ставлення хасидів до неєвреїв / І.Туров / *Східний Світ*. 2003. № 3. – С. 33—46.
25. Туров І. Хасидські громади діаспори як актори впливу на етнополітичні процеси в сучасній Україні. Політичні дослідження / *Political Studies* (2 (6)).

2023. URL: <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/12/9-Ihor-Turov.pdf>
(Дата звернення: 06.05.2025)

26. Шандра В. Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством / В.С. Шандра // *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 59—83.

27. Щербак Н. Асиміляційна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX століття) / Н.Щербак // *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 10. С. 55—58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2001_10_13 (Дата звернення: 06.05.2025).

28. Фуркало В.І., Фуркало В.С. Аналіз історичних джерел та свідчень про хасидів / Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину: *Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції* (Одеса, 15—16 жовтня 2015 року). Одеса: Нац. Ун-т «Одеська юридична академія», 2015. С. 78—82.

29. Фуркало В.С. Особливості ідейного протистояння в єврейському середовищі українського суспільства: мітнагіди проти хасидів. *Українське релігієзнавство*. 2003. №26.

<https://www.uars.info/index.php/uars/article/view/1452>

https://www.uars.info/index.php/uars/issue/view/2003_26/PDF (Дата звернення: 06.05.2025).

30. Яшин В.О. Єврейське населення Новоросії у пореформену добу (друга половина XIX сторіччя): місцеві рефлексії в дихотомії «Євреї – російське суспільство». / В. О. Яшин. Дослідження і розвідки з всесвітньої історії та правознавства : *Зб. наук. праць*. Кривий Ріг, 2008. Вип. 6. С. 19—60.

31. А.Л. Своєобразное положение еврейского вопроса в русской журналистике. *Еврейская библиотека*. 1873. Т.4. 27 октября. С. 292—301.

32. Ассаф Д., Сагив Г. Хасидизм в царской России : исторические и социальные аспекты. // История еврейского народа в России. Том II: От разделов Польши до падения Российской империи 1772-1917. Иерусалим: Гешарим, 2012. С. 101—146.
33. Вальдман Б. Русско-еврейская журналистика (1860-1914): литература и литературная критика / Центр изучения иудаики Латвийского университета. Рига, 2008. С.32—38.
34. Галант И. Изгнание евреев из Киева по официальной переписке / *Еврейская старина*. 1914. Т. 7. С. 465—486.
35. Гессен Ю. Возникновение и гибель «Разсвета» (1860-1861). *Еврейская старина*. 1910. №4. Декабрь. С. 656.
36. Гессен Ю. К истории религиозной борьбы среди русских евреев в конце XVIII и начале XIX вв. // Евреи в Российской Империи XVIII—XIX веков: Сб. трудов еврейских историков / Юлий Гессен. Москва: Гешарим, 1995. С. 237—279.
37. Гинзбург С. Возникновение хасидизма. История евреев в России / Саул Гинзбург. Москва, 1914. С. 487—505.
38. Гольденвейзер А.А. Правовое положение евреев в России. Книга о русском еврействе от 1860-х годов до революции 1917 г. Иерусалим-Москва, 2002. С. 140—154.
39. Гордон Л. Поневоле запоздавший ответ газете «Голос». *Еврейская библиотека*. 1873. Т.4. С. 288.
40. Городецкий С. А. Рабби Леви-Ицхок Бердичевский: (К истории хасидизма) // *Еврейская старина*. СПб., 1909, № 1. С. 205—236.
41. Дубнов С.М. Введение в историю хасидизма // *Восход*. 1888. №1-2. С.83; №3. С. 3; №5-6, С. 113; №7. С. 81; №8. С. 3; №9. С. 3; №10. С. 27.

42. Дубнов С. Вмешательство русского правительства в антихасидскую борьбу (1800-1801). *Еврейская старина*. СПб. 1910, № 3. С. 84—109, 253—282.
43. Дубнов С. Внутренний быт евреев Польши и Литвы в XVI в. История евреев в России / Шимон Дубнов. Москва. 1914. С. 320—352.
44. Дубнов С. Возникновение хасидизма: жизнь и деятельность Израиля Бешта / Симон Дубнов. Евреи в Российской Империи XVII - XIX веков. М.: Еврейский университет в Москве, 1995. С. 79—161.
45. Дубнов С. Возникновение цадикизма. *Восход*. 1890. № 4. С. 74—92.
46. Дубнов С. Возникновение цадикизма. *Восход*. 1890. Вып.1. С. 94—106.
47. Дубнов Шимон. История хасидского раскола. *Восход*, 1890. № 2, 7, 10; 1891. № 1—2, 10—12
48. Дубнов С. Судьбы евреев в России в эпоху западной «первой эмансипации» (1789-1815). *Еврейская старина*. СПб., 1912, № 5. С. 3—28, 113—143.
49. Иваск У.Г. Еврейская периодическая печать в России: Материалы для истории еврейской журналистики. Таллин, 1935.С. 31—55.
50. Кельнер В. Адольф Ландау—издатель, редактор, публицист (Из истории русско-еврейского издательского дела второй половины XIX в.). *Вестник еврейского университета*. 1999. № 2. М.-Иерусалим, с. 238—269.
51. Кулишер М. Пятидесятилетие русско-еврейской журналистики. *Еврейская старина*. 1910. №4. Декабрь. С. 652— 654.
52. Леванда Л. К истории возникновения первого органа русских евреев. историко-культурный очерк. *Восход*. 1881. Июнь. Кн. I. С.132—152.

53. Лещинский Я. Еврейское население России и еврейский труд. Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917г. Иерусалим, М., Мн. 2002. С.187—210.
54. Лурье И. Пастырь и паства: отношения между хасидским двором и общинами любавичских хасидов в XIX столетии. *Вестник Еврейского университета*. 2004. №27.С. 51—68.
55. Лурье И. Ребе и богачи. О роли экономической элиты в хасидском движении / Илья Лурье. *Лехаим*. 2010. № 6. С. 43—48.
56. Маймон С. Автобиография. библиотека. *Еврейская библиотека*. СПб. 1871. С. 187—272.
57. Марек П. С. Внутренняя борьба в еврействе в XVIII веке. *Еврейская старина*. Л., 1928. № 12. С. 102—178.
58. Марек П. С. Кризис еврейского самоуправления и хасидизм [1751—1799] . *Еврейская старина*. Л., 1928. № 12. С. 45—101.
59. Москаленко Лариса. Моделирование религиозного образа Нахмана Брацлавского / Юдаїзм: дослідження історії та віровчення. *Матеріали Міжнародної молодіжної релігієзнавчої школи з юдаїки*. 2010. С. 160—172.
60. Моргулис М. Еврейский вопрос в его основаниях и частностях. *Восход*. 1881. Январь. Кн.І.
61. Рыбак Е. Из истории хасидизма: по документам государственного архива Киевской области (ГАКО) / *Запорожские еврейские чтения* 9. 2005. С. 33—37.
62. Соловейчик Ем. О значении просвещенных раввинов для еврейского общества. *Рассвет*. 1860. №3. С.37—40.
63. Туров И. Историсофия раннего хасидизма / И.Туров. *Сходознавство*. 2007. № 37. С.149—165.

64. Туров И. К вопросу об учении хасидов о миссии праведника: (Проповеди р. Авраама Малаха) / И.Туров. *Східний світ*. 2007. № 1. С. 59—69.

65. Туров И. Роль разума в духовной практике раннего хасидизма / И.Туров / *Східний світ*. 2009. № 1. С. 109—121.

66. Цинберг С.Л. Два течения в еврейской жизни. *Книжки Восхода*. 1905. №9. С.72; №10. С.37; №11-12.С.105.

67. Цинберг С. Л. Предтечи еврейской журналистики в России [1803–1858]. *Пережитое*. СПб., 1913, т. 4. С. 119—148.

68. Etkes I. Ha-Zadik: Zikat gomlin beyn dfus hevrat le-meshna reayonit / I. Etkes / *Be-Maagaley hasidim*. Jerusalem, 2000. С. 287—291.

69. Feiner S. The Journal HaTsefira (1824), edited by Meir Letteris, and the Inception of the Haskalah Community in Galicia, in Megale Temirin / *Revealers of Secrets – The Haskalah Movement in Galicia: History, Literature, Philosophy, and Memory* (Jerusalem: Magnes, 2022), 246—258 (Hebrew).

70. Jacobs L. Hasidism / L. Jacobs // *The Encyclopedia of Hasidism*. Northvale, N. J., London, 1996. С. 150—155.

71. Malakhova K. Tschernobyl-Chassidismus: Jüdische Mystik der Polissja // *Tschernobyl. Expeditionen in ein verlorenes Land*. Freiburg: Michael Imhof Verlag, 2011. P. 77—94.

2.3. Автореферати дисертацій

1. Гребцова І.С. Періодична преса в суспільному розвитку південного степового регіону Російської імперії. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02. Одеса. 2002. 35 с.

2. Фуркало В.С. Феномен хасидизму: його сутність та історичні трансформації. Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.11. Київ. 2004. 23 с.

3. Довідкові (бібліографічні видання), енциклопедії, словники

1. Безаров О.Т. Історія єврейського народу країн Східної Європи у новий час. Навчальний посібник. Чернівці: Чернівецький національний університет ім.Ю.Федьковича, 2023. 291 с.
2. Газети України 1816-1916 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: каталог / уклад.: О.С. Залізнюк та ін. Київ: НБУВ. 2019. 313 с.
3. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова), Я. Д. Ісаєвич, С. В. Кульчицький та інші. Київ: Наукова думка, 2010. 728 с.
4. Сторінки єврейської історії України: навчальний посібник для учнів ліцеїв / [упор.: Н.Риндюк, Т.Бородіна]. К.: Дух і Літера, 2018. 296 с.
5. 100 еврейских местечек Украины: Исторический путеводитель: Подолия. Выпуски 1-2 / Сост. В.Лукин, Б. Хаймович. Иер. СПб., 1997-2000.
6. Грин, А. «Это слова... ». Словарь еврейской мистики и духовной жизни. М.: Гешарим, 2006. 416 с.
7. Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева: Путеводитель / Науч. ред.-сост.: Е.И. Меламед, М. С. Куповецкий. Киев, «Дух і Літера». 2006. 752 с.
8. Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Путеводитель. Т. 2: Николаевская, Одесская, Херсонская области. / Науч. ред.: Е.И. Меламед. Киев, Стилос. 2014. 776 с.
9. Еврейская энциклопедия под общей редакцией д-ра А.Гаркави и д-ра Л.Каценельсона. Издание Общества для научных Еврейских Изданий и Издательства Брокгауз. 16т [1908-1913].

10. Краткая еврейская энциклопедия: В 11-ти т. Иерусалим: Еврейский университет в Иерусалиме. 1976- 2005.
11. Литература о евреях на русском языке, 1890-1947. Книги, брошюры, отгиски статей, органы периодической печати. Библиографический указатель. Санкт-Петербург: Гуманитарное агентство «Академический проект», 1995.
12. Русская периодическая печать (1702-1894): справочник / под ред. А.Г. Дементьева и др. М.: Гос. изд-во полит. лит., 1959. 836 с.
13. Русская периодическая печать: указатели содержания: 1728-1995. СПб., 1998. 799 с.

4. Рукописи

4.1. Дисертації

1. Андросова В.І. Хасидський рух Хабад у процесі адаптації до суспільно-політичних і соціокультурних реалій українського соціума: дис.... канд. філософ. наук: 09.00.11 / Нац. акад. наук України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ. 2009. 179 с.
2. Левченко Г.С. Газета «Одесский вестник» (1827–1894): внесок у розвиток історичного краєзнавства на півдні України: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. / Одеський Нац. ун-т ім. І.І.Мечнікова. Одеса. 2017. 373 с.
3. Мельник І.В. Єврейське населення Уманщини наприкінці XVIII – на початку ХХ ст.: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Уманський держ. пед. ун-т ім. П.Тичини, Чорноморський Нац. ун-т ім.П.Могили. Умань. 2018. 223 с.
4. Москаленко Л.М. Феномен релігійного лідерства на прикладі іудейський традицій: дис. ...канд. філософ. наук: 09.00.11 / Нац. пед. ун-т ім. М.Драгоманова. Київ. 2012. 135 с.
5. Рибак О.А. Хасидизм, як виявив реформаційних процесів в іудаїзмі на

території Російської імперії в середині XVIII на початку XX сторіччя: дис... канд. філософ. наук: 09.00.11 / Інститут НАН. Відділ релігієзнавства. Київ. 2008. 212 с.

6. Туров И. Ранний хасидизм: Учение и его социально-исторический контекст: дис. ...докт. ист. наук: 07.00.02 / Нац. акад. наук Украины, Ин-т востоковедения им. А.Е. Крымского. Киев. 2013. 465 с.

7. Фуркало В.С. Феномен хасидизму: його сутність та історичні трансформації: дис... канд. Філософ. Наук: 09.00.11 / Київський Національний університет ім. Т. Г. Шевченка. Київ. 2004. 186 с.

4.2. Кваліфікаційні роботи

1. Вронський М.О. Брацлавський хасидизм: доба р.Нахмана та р.Натана (остання третина 18 ст. пер. пол. 19 ст.): магістр.: 032. Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ. 2024. 86 с.

2. Гомон Є.О. Єврейське населення смуги осілості в економічних та соціально-культурних процесах кінця XVIII - початку XX ст.: магістр.: 014.03. Криворізький державний педагогічний університет. Кривий Ріг. 2018. 108 с.

3. Гула О. Магістерська робота «Єврейська громада містечка Саврань у другій половині XIX - на початку XX ст.». Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ. 2023. 88 с.

4. Палій О.С. «Євреї Російської імперії: за законом і поза законом (1864-1917 рр.)». Магістерська робота. Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ. 2021. 116 с.

5. Хмельовський О.О. «Штетл на периферіях імперії: влада і суспільство у Бердичеві, кінець XVIII - перша половина XIX ст.». Магістерська робота. Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ. 2020. 144с.

5. Електронні ресурси

1. 230 років тому: як євреї опинилися за межею осілості. Інтерв'ю віцепрезидента Української асоціації юдаїки, історика С.Гіріка. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/yak-yevreyi-opynylysyia-za-mezheyu-osilosti/31629158.html> (Дата звернення: 06.05.2025).
2. Енциклопедія історії України. Електронний ресурс. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=F&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU> (Дата звернення: 06.05.2025).
3. Історія не горить, але історичні документи виняткової ваги втрачені назавжди. URL: <https://old.archives.gov.ua/News/pr-2003-04-10.php> (Дата звернення: 06.05.2025)
4. Кралюк П. Хасидизм – плід української землі, в якому поєдналися єврейські та українські традиції. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30845473.html> (Дата звернення: 06.05.2025).
5. Мой штетл: Еврейские местечки Украины. URL: <https://myshtetl.org/vostok/zlatopol.html> (Дата звернення: 06.05.2025).
6. Москалець В. Де знайти українських євреїв? // URL: <https://uamoderna.com/blogy/de-znajty-ukrayinskyh-yevreyiv/> (Дата звернення: 06.05.2025).
7. Паломництво хасидів є дуже великим зіткненням культур – експерт. Інтерв'ю з К.Малаховою та ін. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25096812.html> (Дата звернення: 06.05.2025).
8. Справжній одеський Рабинович. URL: <https://museum-literature.odessa.ua/project/sspravzhnij-odeskij-rabinovich/> (Дата звернення: 06.05.2025)

9. Хасиди в Україні – що ми про них знаємо? URL:
<https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/hasydy-v-ukrayini-shcho-my-pro-nyh-znaemo> (Дата звернення: 06.05.2025).
10. Хасидизм і Гаскала на українських землях. URL:
<https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/yevreys-ke-prosvitnytstvo-khasydyzm-i-haskala-na-ukrains-kykh-zemliakh-interv-iu-z-vitaliiem-chnoivanenkom> (Дата звернення: 06.05.2025).
11. Харченко А. Євреї в Російській імперії: що імперська влада знала про своїх підданих? URL:
https://www.researchgate.net/publication/367008627_EVREI_V_ROSIJSKIJ_IMP
ERII_SO_IMPERSKA_VLADA_ZNALA_PRO_SVOIH_PIDDANIH (Дата звернення: 06.05.2025).
12. Хасидські династії в процесі відродження іудаїзму в Україні. URL:
https://risu.ua/hasidski-dinastiji-v-procesi-vidrozhennya-iudajizmu-v-ukrajini_n44658 (Дата звернення: 06.05.2025).
13. Чорнобиль не загинув – нащадок чорнобильських рабинів. URL:
<https://www.radiosvoboda.org/a/27692726.html> (Дата звернення: 06.05.2025).
14. Дубнов С. М. История евреев в России и Польше: с древнейших времен до наших дней. Т. I-III, 832с. URL: <http://flibusta.site/b/776391/read> (Дата звернення: 06.05.2025).
15. Электронная еврейская энциклопедия (ЭЕЭ) <https://eleven.co.il/> (Дата звернення: 06.05.2025).
16. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. URL:
<https://encyclopedia.yivo.org/article/10> (Дата звернення: 06.05.2025).

